

Η ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΣΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΚΡΙΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΜΕΤΑ ΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ (1860-1900)

Η Κωνσταντινούπολη, πόλη με μακραίωνη ιστορία, ταυτισμένη με τους πολύμοχθους αγώνες του ελληνισμού και του χριστιανισμού εναντίον κάθε λογής βαρβάρων κατά την βυζαντινή περίοδο, το κέντρο του Βυζαντινού κράτους, είναι κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα μια πολυάνθρωπη πόλη ανομοιογενούς πληθυσμού, πρωτεύουσα του Οθωμανικού κράτους, στόχαστρο των πολιτικών σχεδίων και βουλευμάτων περισσότερων του ενός κρατών· χωρίς να υπολογίσουμε την Ελλάδα με τα αδιαμφισβήτητα ιστορικά δικαιώματά, τη διεκδικούν ακόμη οι Βούλγαροι, οι Σέρβοι, οι Ρώσοι. Γι' αυτό και αποτελεί ενδιαφέρον για το μελετητή να διαπιστώσει πώς αυτή αναφέρεται στα διάφορα κριτικά κείμενα της εποχής, όχι μόνο στις εφημερίδες και στα περιοδικά αλλά και στις ιστορίες, τα μελετήματα και τα κάθε λογής δοκίμια που εκδίδονται τώρα· πόσο συχνή είναι, καταρχήν, η αναφορά σ' αυτήν και με ποιες προσδοκίες και οράματα, καθώς και με ποιες αναμνήσεις είναι συγκινησιακά φορτισμένο το όνομα της αγαπημένης Πόλης· ποια στοιχεία επιλέγει να τονίσει ο κάθε συγγραφέας από όλα όσα τη συναποτελούν, και εάν αυτός επιλέγει να μιλήσει για το παρελθόν, το παρόν ή το μέλλον· εάν πρόκειται για προσεγγίσεις επιφανειακά ταξιδιωτικές, με απλά εθνολογικές ή τουριστικές πληροφορίες, για ιστορικά δοκίμια ή για κείμενα πολιτικού προβληματισμού σχετικά με την τύχη της¹. Και ακόμη, το ερώτημα εάν και κατά πόσον υπάρχουν ανοικτές πληγές ή στη συνείδηση

1. Βλ. γενικά για την Κωνσταντινούπολη το κλασικό έργο του Charles Diehl, *Constantinople*, Paris, H. Laureus, 1924. Βλ. επιπλέον και τα μεταγενέστερα βιβλία των Dagron Gilbert, *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας. Η Κωνσταντινούπολη και οι θεσμοί της από το 300 ως το 451*, μτφρ. Μαρίνας Λουκάκη, Αθήνα 2000, Φρίλι Τζον, *Κωνσταντινούπολη. Από τον χριστιανισμό στο Ισλάμ*, μτφρ. Έλλης Έμκε, Αθήνα 2001, Θεόφιλου Γκωτιέ, *Κωνσταντινούπολη*, (μτφρ. από τα γαλλικά Έρσης Μπομπολέση), εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1998, καθώς και Κωνσταντίνου Σβολόπουλου, Καθηγητή Πανεπιστημίου Αθηνών, *Κωνσταντινούπολη (1856-1908) – Η ακμή του Ελληνισμού, της Εκδοτικής Αθηνών*.

του ελληνικού λαού έχουν επουλωθεί τα τραύματα του παρελθόντος: η πρώτη άλωση του 1204 και η συνακόλουθη κολόβωση του βυζαντινού κράτους που παίρνει την κατιούσα, για να συσπειρωθεί κατά τον τελευταίο αγωνιώδη αιώνα γύρω από την πρωτεύουσά του, αλλά και η τελευταία άλωση του 1453, που επιφέρει την τραγική όσο και ηρωική πτώση της Βασιλεύουσας, την πτώση του Ελληνισμού, την πτώση του Βυζαντίου με τη θυσία του τελευταίου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Οι ανοιχτές πληγές επιζητούν την επανάκτησή του και την πρότερη αίγλη. Αντιθέτως, η επούλωσή τους θα μπορούσε να οδηγήσει στην αποδοχή της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων και στροφή των αγώνων προς την εσωτερική αναδιάρθρωση των δυνάμεων του κράτους.

Να επισημανθεί εδώ πρώτα πως οι συγγραφείς των κειμένων αυτών άλλες φορές είναι Έλληνες και άλλες φορές ξένοι, γνωστοί λόγιοι συνήθως από τη Δυτική Ευρώπη, τα έργα των οποίων επιλέγονται και μεταφράζονται από τους Έλληνες διανοητές· αυτό μας οδηγεί να ανιχνεύσουμε τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους και να λάβουμε σημείο είναι πως τα κείμενα αυτά και ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται η Πόλη έχουν άμεση σχέση ασφαλώς με την ταραχμένη πολιτική ιστορία της περιόδου που εξετάζουμε, με τις διεκδικήσεις και ανακατατάξεις στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων λίγο πριν ξεσπάσουν οι πόλεμοι των αρχών του 20^{ου} αιώνα που πρόκειται να αλλάξουν το χάρτη της περιοχής. Ειδικότερα, το Ανατολικό ζήτημα και η Μεγάλη Ιδέα που δονεί την εποχή αυτή τον ελληνισμό, ελεύθερο και αλύτρωτο, τόσο τον απλό λαό όσο και την πολιτική ηγεσία του είναι ουσιαστικά οι κινητήριοι μοχλοί που ερμηνεύουν κατά ένα μεγάλο βαθμό την αγάπη προς την Κωνσταντινούπολη που έχει αναχθεί σε σύμβολο του ελληνισμού αλλά και την αποκατάσταση του Βυζαντίου εν γένει στην σκέψη και στη συνείδηση των νεοελλήνων μελετητών, μια στροφή που πραγματοποιείται ακριβώς αυτές τις συγκεκριμένες δεκαετίες.

1. Η τοπογραφία και τα μνημεία

Ένα θέμα που τίθεται στα κριτικά κείμενα της εποχής αυτής, αναφορικά με την πρωτεύουσα του Βυζαντινού κράτους, είναι οι μελέτες περί του χώρου και των μνημείων που την κοσμούσαν και έχουν παραμείνει ως ερείπια που ενδιαφέρουν τους ιστορικούς και αρχαιολόγους, οι οποίοι προσπαθούν να ταυτίσουν τα διάφορα ευρήματα με τις αναφορές των χρονικών και να αποκρυπτογραφήσουν έτσι όλα τα σημεία στην τοπογραφία της ένδοξης Βασιλεύουσας.

Μια εικόνα του πώς πρέπει να φαινόταν η Πόλη τον 6^ο αι. επί Ιουστινιανού, την εποχή της πρώτης μεγάλης δόξας της, παίρνουμε από μετάφραση μιας γαλ-

λικής βιογραφίας της Θεοδώρας του Henri Houssaye που δημοσιεύει ο Παρ-
ρασός το 1890:

«...Η πόλις περιείχε μίαν μεγάλην θριαμβευτικήν λεωφόρον και τετρακο-
σίας οδούς, ανηγείροντο δ' εν αυτή ο μέγας ναός ο οικοδομηθείς υπό του
Κωνσταντίνου επ' ονόματι της του Θεού Σοφίας και ανοικοδομηθείς με-
τά την πυρκαϊάν του υπό Θεοδοσίου του Β', τα Ανάκτορα, οι ναοί της Αγί-
ας Ειρήνης, του Στουδίου, του Αγίου Στεφάνου, του Αγίου Ακυλίνου, και
πολλοί άλλοι, ο μέγας Ιππόδρομος, πλείστα αμφιθέατρα, πενήκοντα στο-
αί, οκτώ μεγάλοι δημόσιοι θέρμαι, εκατόν πενήκοντα ιδιωτικά βαλανεία,
κρήνη μεγαλοπρεπείς, πέντε δημόσιοι σιταποθήκαι, ο ναύσταθμος, πολυ-
άριθμα κτίρια δια την Σύγκλητον, τα δικαστήρια, το θησαυροφυλάκιον, τα
κυριώτερα των σχολείων, η βιβλιοθήκη περιέχουσα εκατόν είκοσι χιλιάδας
χειρόγραφα, τέλος δε τετρακισχίλια και πεντακόσια μέγαρα και οικίαι αξι-
οσημείωτοι· οκτώ υδραγωγεία και πολλαί πηγαί [...]

... τ' ανάκτορα περιελάμβανον εντός της ευρυχώρου αυτών οχυράς ζώνης,
εχούσης περίμετρον πλέον των τρισχιλίων μέτρων, αναρίθμητα κτίρια, ήτοι
μέγαρα, ναούς, παρεκκλήσια, λουτρά, στάδια, στοάς, στρατώνας δια τους
φρουρούς, οικήματα ηγεμονικά δια τους μεγάλους αξιωματούχους του στέμ-
ματος. Αυλαί μαρμαρόστρωτοι, πρασιαί ανθοστόλιστοι, δάση κυπαρίσσων
και λεμονεών, άνθηρα υπερκείμενα της θαλάσσης, μεγαλοπρεπείς δεξαμε-
ναί, τεχνητά νύκτια, ευρείαι κλίμακες διεχώριζον και συνέδεον τα διάφορα
μέρη των ανακτόρων...».²

Στη βιογραφία περιγράφονται ακόμη οι δύο κύριες πλατείες της Κωνσταντινού-
πολης, το Αυγούστειο και η Αγορά του Κωνσταντίνου, ο Ιππόδρομος, οι θέρ-
μες του Ζεύξιππου· ειδική αναφορά γίνεται στα αγάλματα που είχαν παραληφθεί
από τη Ρώμη, την Αθήνα, την Ολυμπία, την Κόρινθο, τη Μικρά Ασία, μαρμά-
ρινα και χάλκινα, που ήταν σα να έκλειναν όλη τη ζωή της Ελλάδας μέσα στις
παραστάσεις τους, τη θρησκεία της, τη μυθολογία της, την πολιτική και την πο-
λεμική τέχνη, τη ρητορική και την ιστορία, την ποίηση και τη φιλοσοφία της.³
Για την τοπογραφία και τα μνημεία της Πόλης ο γάλλος συγγραφέας παραπέ-
μπει τον αναγνώστη του στο *Περί Κτισμάτων* του Προκόπιου, στην *Εκφρασι*
της Αγίας Σοφίας του Παύλου Σιλεντιάριου, στο έργο του Labarte *Le Palais de*
Constantinople και στα *Βυζαντινά Ανάκτορα* του Πασπάτη.⁴

Η μεταφορά των μνημείων και έργων τέχνης από την υπόλοιπη Ελλάδα
για τον καλλωπισμό και τη διακόσμηση της Κωνσταντινούπολης αναφέρθηκε

2. Henri Houssaye (Ερρίκου Ουσσαί), 'Θεοδώρα', *Παρρασός*, τόμ. 13, (1890), σσ. 631-632.

3. ό.π., σσ. 632-634.

4. ό.π., σ. 634 (σημείωση).

από τους ξένους ιστορικούς με τόνο πολλές φορές κατηγορητικό. Ο Gregorovius μιλά για απομύζηση των φυσικών και ηθικών δυνάμεων των γύρω χωρών από την πόλη του Βοσπόρου, για καταστροφή της αρχαίας θρησκείας και του πολιτισμού της Ελλάδας και για χρησιμοποίηση των ιερότατων μνημείων της ελληνικής τέχνης ως λείας και εξωτερικού στολισμού της Κωνσταντινούπολης. Ο ίδιος ο Κωνσταντίνος στέρησε, για το σκοπό αυτό, τις επαρχίες του κράτους του, την ίδια τη Ρώμη αλλά και την κυρίως Ελλάδα και την ελληνική Ασία από πάρα πολλά καλλιτεχνήματα. Οι 'βανδαλικές αυτές καταστροφές' συνεχίστηκαν, θεωρεί ο ιστορικός, από τους διαδόχους του και ιδιαίτερα από το Μεγάλο Θεοδόσιο· επειδή ο αυτοκράτορας αυτός υπήρξε φανατικός εχθρός του εθνισμού, μεταχειρίστηκε τα αριστοτεχνήματα της Ελλάδας σαν αδέσποτο κτήμα και όσα δεν κατέστρεψε μαζί με τα ιερά, τα απήγαγε στο Βόσπορο. Το ίδιο έκανε και ο εγγονός του, Θεοδόσιος Β', αφού την εποχή της συζύγου του Αθηναΐδας η Κωνσταντινούπολη ήταν το μεγαλύτερο μουσείο τέχνης που είχε γνωρίσει μέχρι τότε ο κόσμος, επειδή τα αρχαία έργα γλυπτικής ξεπερνούσαν ακόμα και τους καλλιτεχνικούς θησαυρούς της Ρώμης, αν όχι ως προς το πλήθος, σίγουρα όμως ως προς την καλλιτεχνική αξία.⁵

*«Πάντα ταύτα τα πλάσματα της ελληνικής μεγαλοφυΐας είχαν αποσπασθή από της συναφείας μετά της ιστορίας, από της λατρείας και των ενδόξων αναμνήσεων της Ελλάδος και απαχθή από των σεμνών χώρων, των αγορών, βουλευτηρίων και ναών της πατρίδος, προς ών τας αρχιτεκτονικάς και τοπιογραφικάς σχέσεις είχαν επινοηθή και υπολογισθή υπό των τεχνιτών. Εχρησίμευον δε νυν ως τρόπαια της νέας κοσμοκράτορος θρησκείας και του βυζαντινού καισαροδεσποτισμού αντλούντος την ηθικήν αυτού δύναμιν εκ του Χριστιανισμού. Ήσαν δε αυθαίρετος μόνον διακόσμησις των κτιρίων της Κωνσταντινουπόλεως, άτινα, καίπερ όντα κολοσσιαία και πολυτελέστατα, ευρίσκονται εν δυσαναλογία προς τα ελληνικά ιδεώδη του κάλλους, επειδή ανήκον εις την επί Κωνσταντίνου εποχήν της παρακμής».*⁶

Και η ίδια η Αθηναΐδα, αν και Αθηναία, παριστάνεται από τον Gregorovius να αισθάνεται οδυνηρή συγκίνηση παρά χαρά στη θέα αυτών των μνημείων στις πλατείες και στις οδούς, γιατί κανένας Έλληνας δεν θα μπορούσε βλέποντας τα συναθροισμένα καλλιτεχνήματα της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη να παρηγορηθεί με την ιδέα ότι αυτά είχαν βρει στο Βυζάντιο άσυλο και προφύλαξη από τον αφανισμό που θα υφίσταντο στις επαρχίες λόγω του χριστιανικού φανατισμού ή της καταστρεπτικής μανίας των βαρβάρων. Ο συγγραφέας απαντά έτσι στο βασικό επιχείρημα του Παπαρρηγόπουλου, ο οποίος είχε δικαιολογήσει την μεταφορά των μνημείων στην Κωνσταντινούπολη, προσθέτοντας ότι τα καλλιτε-

5. Ferdinand Gregorovius, 'Αθηναΐς', *Εστία*, τόμ. 13, (1882), σσ. 306-307.

6. ό.π., σ. 307.

χρήματα αυτά καταστράφηκαν από αλληπάλληλους σεισμούς, ήδη κατά τα χρόνια της βυζαντινής αυτοκρατορίας· άλλα επίσης καταστράφηκαν κατά τη Στάση του Νίκαια και άλλα αφανίστηκαν από τους Φράγκους σταυροφόρους. Επομένως η μεταφορά τους ήταν καταχρηστική, εφόσον τα μουσεία της Κωνσταντινούπολης δεν επέδρασαν στην περαιτέρω ανάπτυξη της τέχνης αλλά χάθηκαν για την ανθρωπότητα.⁷ Για αρπαγή των μεγαλόπρεπων λειψάνων της αρχαιότητας για χάρη της Κωνσταντινούπολης, που ξεκίνησε από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο, εξακολούθησε αδιάκοπα από τους διαδόχους του και δεν έπαψε καθόλου καθ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας, είχε κάνει λόγο και ο Κωνσταντίνος Φρεαρίτης σε απόσπασμα συγγράμματός του στην *Πανδώρα* το 1861.⁸

Για το ίδιο θέμα ο Παπαρρηγόπουλος αναφέρει στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* ότι πολλοί παλαιότεροι και νέοι συγγραφείς κατηγορήσαν τον ιδρυτή της Κωνσταντινούπολης ότι απογύμνωσε τις υπόλοιπες περιοχές του κράτους του για να καταστήσει μεγαλοπρεπέστερη την πόλη που έφερε το όνομά του. Ο ίδιος όμως τάσσεται με τη γνώμη όσων θεωρούν άδικη αυτή την κατηγορία, επειδή τα μνημεία που μεταφέρθηκαν υπήρξαν ελάχιστα και σίγουρα όχι τα αριστουργήματα της Αθήνας, της Ολυμπίας ή κάποιας άλλης από τις πόλεις που έβριθαν από πολυτελή και αμίμητα έργα τέχνης. Τα μεγαλύτερα αριστουργήματα, όπως η Αθηνά της Ακρόπολης ή ο Δίας της Ολυμπίας δεν μετακινήθηκαν από την Ελλάδα, ενώ παραλήφθηκαν τα έργα που ήταν εγκαταλειμμένα, όπως αυτά του ιερού των Δελφών και των Ελικωνίδων Μουσών. Ο ιστορικός θεωρεί ότι θα ήταν ευχής έργο εάν οι βυζαντινοί αυτοκράτορες είχαν περισυλλέξει περισσότερα μνημεία τέχνης στην Κωνσταντινούπολη, αφού έτσι θα διασώζονταν από το θρησκευτικό φανατισμό και τις βαρβαρικές επιδρομές των επαρχιών, τουλάχιστον μέχρι το 13^ο αι., οπότε η πλεονεξία των δυτικών σταυροφόρων επέφερε, όπως είναι γνωστό, τις μεγάλες καταστροφές του 1204 στην Κωνσταντινούπολη.⁹

Από αυτήν την ιδιαίτερη πλευρά της διάσωσης και διατήρησης των μνημείων της Κωνσταντινούπολης στα νεότερα χρόνια, ασχολήθηκαν με το συγκεκριμένο θέμα ο αρχαιολόγος Α. Γ. Πασπάτης και ο Ιταλός λόγιος Edmondo de Amicis, μιλώντας για μεταφορά ο πρώτος και αρπαγή ο δεύτερος. Ο Πασπάτης ενδιαφέρεται για τα λείψανα της βυζαντινής και ελληνικής τέχνης που γλίτωσαν από τις αρπαγές των σταυροφόρων, τις πυρκαγιές και την σκαιότητα του βυζαντινού όχλου. Παραπονιέται για την αδιαφορία και την αμέλεια των Οθω-

7. ό.π., σσ. 307-308.

8. Κ. Φρεαρίτου, 'Απόσπασμα του ανεκδότου συγγράμματος *Περίπλους Μακεδονίας και Ελάσσονος Ασίας μετά των ταύτη προσκειμένων μεγαλονησών*', *Πανδώρα*, τόμ. 12, (1861), σ. 408.

9. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Β', σσ. 130β'-131β'. Βλ. και *Τα διδακτικώτερα πορίσματα της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, σ. 68.

μάνων που ποτέ δεν ενδιαφέρθηκαν για το βίο και την πολιτεία του κατακτημένου Βυζαντίου καταστρέφοντας χωρίς έλεος ανάκτορα και εκκλησίες, θαυμάσια μνημεία τέχνης, στήλες και αδριάντες προκειμένου να θεμελιώσουν τα δικά τους καινούργια κτίσματα. Η αρχιτεκτονική αρμονία, ο πολιτισμός, τα μνημεία, άφησαν αδιάφορα τα αγρόικα και άμουσα στίφη που κατέκτησαν την Κωνσταντινούπολη. Παραδίδεται ότι ήδη 80 χρόνια μετά την άλωση δεν διασώζονταν ίχνη από τα βυζαντινά ανάκτορα.¹⁰ Παράπονα έχει όμως και για τους Ευρωπαίους που επιστατούσαν τις εργασίες που γίνονταν επί των ημερών του στην Κωνσταντινούπολη:

«...Τι όμως να είπω περί των επιστατούντων τας σημερινάς ανασκαφάς Ευρωπαίων, κατεδαφίζοντων ανίδας, αμελούντων κοσμήματα μαρμάρια, ριπτόντων εν τη θαλάσση ενεπιγραφούς πλάκας, συντριβόντων πλίνθους μετά συμβόλων και επιγραφών; Οι σκαπανείς χάριν παιδιάς ηκρωτηρίασαν αγαλμάτια και σταυρούς. Πλείστα μέρη των παραλίων τειχών της Προποντίδος κατηδαρίσθησαν δια σφηνών και πυρίτιδος, μόνον και μόνον ίνα κατακερματισθώσι, και χρησιμεύσωσι ως στρώμα του δρόμου. Πλάκες εκ μαρμάρου, τεμάχια κίωνων, κιονόκρανα, και ενεπιγραφοί μέγισται πλίνθοι, εχρησίμευσαν δια το αυτό στρώμα. Τον οίκον τον μεγάλον Ιουστινιανού, ανευρεθέντος, το πλείστον μέρος κατηδάφισαν, ουδόλως φροντίσαντες να μάθωσι τίος η κατοικία αύτη. Πιθανόν οι επιστατούντες ανέγνωσαν τα πολλά κατά Βυζαντινών λαιδορήματα, και νομίζουσιν ότι καθώς οι Οθωμανοί κατεκυρίευσαν το κράτος, ούτω και αυτοί επ' αγαθώ της ιστορίας εργάζονται, αφανίζοντες πάντα τα σημεία και γνωρίσματα τοιούτου εξηχρηωμένου έθνους. Ημείς οι Γραικοί ουδόλως συμμεριζόμενοι τα άδικα ταύτα φρονήματα, δικαίως θρηνούμεν την φθοράν τοσούτων ιστορικών μνημείων.

Ουδέποτε, Κύριοι, υπέστησαν τοσαύτην φθοράν τα γεραρά ιδρύματα των Βυζαντινών, όσην εφέτος από τους σκαφείς του σιδηροδρόμου· αλλά και ουδέποτε άλλοτε τοσούτον εφωτίσθη η ιστορία του Βυζαντίου. Αι ανασκαφαί, ευτυχώς, διεφώτισαν χώραν του Βυζαντίου μέχρι τούδε εις πάντας απρόσιτον».¹¹

Ως συνέπεια όλων αυτών, καθώς και του γεγονότος ότι ποτέ δεν επιτράπηκε να χρησιμοποιηθεί η σκαπάνη για χάρη της επιστήμης στη σύγχρονή του Κωνσταντινούπολη, ο Πασπάτης παραπονιέται ότι παρά τη μεγάλη φιλοπονία των ιστορικών, Ελλήνων και ξένων, είναι πολύ δύσκολο να καταλήξουν σε ασφαλή ιστορικά και αρχαιολογικά συμπεράσματα σε μία τέτοια ιστορικότατη και αχανή πό-

10. Α. Γ. Πασπάτης, 'Περί των εν Κωνσταντινουπόλει ανασκαφών επί του Θρακικού σιδηροδρόμου', *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως*, τόμ. ΣΤ', (1871), σσ. 46-47.

11. ό.π., σσ. 47-48.

λη, όπου μέχρι εκείνη την εποχή οι χωρογράφοι κατατρίβονταν στο να περιγράφουν μόνο τα ερείπια που φάνινονταν. Μερικές φορές, τυχαία, κατά την ανασκαφή των θεμελίων δημοσίων κτιρίων ανακαλύφθηκαν κίονες, κιονόκρανα, δεξαμενές, τείχη και πολλά ερείπια ναών· πιστεύει ότι στην εποχή του σώζονταν ακόμη τα θεμέλια πολλών αρχαίων κτιρίων, των οποίων η λαμπρότητα ήταν γνωστή από τα κείμενα ενώ η θέση τους αγνοούνταν και υπογραμμίζει την ανάγκη συστηματικότερης μελέτης για τη διαφώτιση της ιστορίας και τοπογραφίας της Κωνσταντινούπολης.¹² Στο βιβλίο του, πάλι, *Βυζαντινά μελέται τοπογραφικαί και ιστορικά* ο Πασπάτης αποδίδει την άγνοια της βυζαντινής ιστορίας σε αξιόμημπτη ολιγωρία, διότι οι περισσότεροι συγγραφείς προτίμησαν να δανειστούν τα στοιχεία τους από προγενέστερες μελέτες αποφεύγοντας να διαβούν οι ίδιοι τις στενές διόδους της Πόλης και να εξετάσουν με τα ίδια τους τα μάτια τα μνημεία που ακόμη σώζονται.¹³ Ο ίδιος, για παράδειγμα, εξετάζοντας τα χερσαία τείχη της Πόλης και αναζητώντας τις πύλες και τους πύργους που αναφέρονται κατά την τελευταία άλωση, σε κάθε νέα ανάγνωση σύγχρονών του ιστορικών περισσότερο σκοτιζόταν αντί να διαφωτίζεται.¹⁴ Άλλες φορές οι ιστορικοί παραμέλησαν τάφρους και προμαχώνες ως έργα χαμαίζηλα και ταπεινά, με έκπληξη για το ύψος και το μέγεθός τους, χωρίς να σκέφτονται ότι ανεγέρθηκαν πολλούς αιώνες πριν κάνουν την εμφάνισή τους τα νεότερα πυροβόλα και ότι κατάφεραν να διασώσουν άπειρες φορές την Κωνσταντινούπολη, αποδεικνύοντας τη μεγαλοφυΐα των τειχοδόμων τους, που πρόθεσή τους βέβαια δεν ήταν να δώσουν σημεία άσκοπης επίδειξης.¹⁵

Ο Edmondo de Amicis, από την άλλη πλευρά, μιλώντας για τα μνημεία της Πόλης, των οποίων και μόνο η ανάμνηση θαμπώνει τη διάνοια σα θεσπέσιο όνειρο, θρηνεί τον αφανισμό και τη μεταμόρφωσή τους:

«...Πού είνε αι μεγάλοι στοαί, αι διερχόμεναι την πόλιν από της θαλάσσης μέχρι του τείχους, οι επίχυρσοι θόλοι, οι ίππαιοι κολοσσοί οι υψούμενοι επί κίωνων τιτανείων ενώπιον των αμφιθεάτρων και εις τας θέρμας, αι ορειχάλκινοι σφίγγες αι επικαθήμεναι επί πορφυρών στυλοβατών, οι ναοί και τα ανάκτορα, άτινα ανήγειραν υψηλά το εκ γρανίτου μέτωπόν των εν τω μέσω λαού καταχάλκου, θεών μαρμαρίνων και αυτοκρατόρων αργυρών; Πάντα ηφανίσθησαν και μετεμορφώθησαν. Οι ορειχάλκινοι ίπποι ανεκαμινεύθησαν και εχύθησαν εις κανόνια· ο χαλκούς επενδύτης των οβελίσκων μετεβλήθη εις νομίσματα· αι σαρκοφάγοι των αυτοκρατορισμών μετεβλήθη-

12. 6.π., σσ. 46-47.

13. Α. Γ. Πασπάτης, *Βυζαντινά μελέται τοπογραφικαί και ιστορικά*, εν Κωνσταντινουπόλει, 1877, 6.π., σσ. ε'-στ'.

14. 6.π., σ. 2.

15. 6.π., σ. 6.

σαν εις βρύσεις· η εκκλησία της αγίας Ειρήνης εις σπλοθήκην, η δεξαμενή του Κωνσταντινίου εις εργαστήριον, ο στυλοβάτης του Αρχαδίου εις πεταλωτήριον, και ο Ιππόδρομος εις αγοράν ίππων· ο κισσός δε και τα ερείπια καλύπτουσι τα θεμέλια των ανακτόρων, επί του εδάφους των αμφιθεάτρων φύεται χλόη νεκροταφείων, ολίγαι δε μόνον επιγραφαι αποτιτανωθείσαι εκ των πυρκαϊών ή ηκρωτηριασμέναι υπό της σπάθης των επιδρομέων ενθυμίζουσιν ακόμη ότι επί των λόφων εκείνων έκειτο η θαυμασία μητρόπολις του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους. Επί του απεράντου δε τούτου ερειπίου κάθηται σήμερον η Σταμπουλ, ως οδαλίκισσα επί τάφου, αναμένονσα πότε θα σημάνη η ώρα της».¹⁶

Την άπειρη ευγνωμοσύνη του στην οθωμανική κυβέρνηση για την πρόνοια που επιδεικνύει με σκοπό τη διατήρηση των λίγων μνημείων που σώζονται ακόμη στην Κωνσταντινούπολη, εκφράζει ο Philippe Déthier σε άρθρο του που εκφωνήθηκε και κατόπιν δημοσιεύτηκε στον *Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο* Κωνσταντινουπόλεως. Ο αρχαιολόγος τονίζει ότι ο μεγάλος άλλοτε αριθμός των μνημείων στις μέρες του έχει ελαττωθεί πολύ εξαιτίας 'της επηρείας των χρόνων, των διαφόρων εθνών και θρησκευμάτων'. Ο λόγος του ειδικά είναι για τον Πορφυρό Κίονα του Μεγάλου Κωνσταντίνου, που από όλα τα μνημεία θεωρεί το πλέον συνδεδεμένο με την Κωνσταντινούπολη, κατά την γνώμη του αποτελεί την ίδια την καρδιά της Πόλης και στο οποίο οφείλεται σεβασμός, καθώς όλες οι πόλεις της γης ζηλότυπα θα επιθυμούσαν να το διατηρήσουν με τη μεγαλύτερη προσοχή.¹⁷

Ο Σκαρλάτος Βυζάντιος ήδη στον πρόλογο του πρώτου τόμου της Κωνσταντινουπόλεως του είχε ομολογήσει ότι όποιος επιχειρεί να συντάξει τοπογραφία της Πόλης αναλαμβάνει δύσκολο έργο γιατί δεν έχει απλά να διευθετήσει την όλη του και από τα πολλά και ποικίλα μέρη να παράγει ένα ενιαίο σύνολο αλλά επιπλέον πρέπει να διακρίνει το πιθανό από το απίθανο, το σημαντικό από το αδιάφορο και να προσπαθήσει να καταστήσει ενδιαφέρουσα στον αναγνώστη μια οπωσδήποτε μονότονη συγγραφή από άσημους κυρίως τόπους στους οποίους κάποιος, πιθανόν, δεν έχει ταξιδέψει ποτέ. Αναφέρει τα έργα που γράφτηκαν για την Κωνσταντινούπολη πριν από τη δική του προσπάθεια¹⁸ και αφήνει τη δική του επιτυχία ή αποτυχία στην κρίση των αναγνωστών του.¹⁹ Τη μεγάλη σπου-

16. Edmondo de Amicis, 'Κωνσταντινούπολις', *Εστία*, τόμ. 10, (1880), σ. 712.

17. Dr. Phil. Déthier, 'Περί του πορφυρού κίονος του Μ. Κωνσταντίνου', (μτφρ. Ν. Τσιγαρά), *Ε.Φ.Σ.Κ.*, ό.π., τόμ. Δ', (1866), σσ. 22-23.

18. Από τους περιηγητές ο Σκαρλάτος Βυζάντιος αναφέρει τον Γύλλιο και τον Γκρελ-λώτο, τον Σπων και τον De Loir, τη *Γεωγραφία* του Μελέτιου των Αθηνών, τη *Βοσπορομαχία* του Momars και, φυσικά, την *Κωνσταντινιάδα*.

19. Βλ. Σκαρλάτου Δ. Βυζάντιου, *Κωνσταντινούπολις ή περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική της περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως* τόμ. Α', 1851, σσ. ιστ'- ιζ'.

δαιότητα που έχει η εξακριβωμένη γνώση της τοπογραφίας της Κωνσταντινούπολης και των πάνσεπτων μνημείων της, για τα οποία πάρα πολλοί Ευρωπαίοι σοφοί έγραψαν μελέτες, άλλες σπουδαίες και άλλες μεροληπτικές, γεμάτες προλήψεις, πλάνες και φυλετικές εμπάθειες, τονίζει και ο Γεώργιος Βεγλερής σε άρθρο του στο περιοδικό *Παρνασσός* το 1892. Ο λόγος του είναι σχετικά με τα μέσα με τα οποία μπορεί να καθοριστούν με ακρίβεια τα τοπογραφικά σημεία στην Κωνσταντινούπολη και τα περίχωρά της, επειδή οι μελετητές συναντούν ασυμβίβαστες και ακατανόητες αντιφάσεις, τόσο με την ανάγνωση ακόμα και των τελειότερων βυζαντινών συγγραμμάτων, όσο και με την αντιπαράβολή με τα τοπογραφικά σχέδια της πρωτεύουσας. Έτσι, πάρα πολλά μνημεία της πρωτεύουσας θεωρούνται ακατάληπτα, επειδή πρέπει πρώτα να οριστούν οι τοποθεσίες και να επαληθευτεί η γνώση του καθορισμού των διαφόρων τοποθεσιών με την εξακρίβωση των μνημείων που αναφέρονται στην ιστορία, οπότε οι ερευνητές θα μπορούν να κρίνουν μέχρι ποιου βαθμού είναι σωστές ή εσφαλμένες και οι περιγραφές των βυζαντινών συγγραφέων. Αυτό που θα βοηθούσε, κατά τη γνώμη του, είναι οι επιστημονικές ανασκαφές και η ανάπτυξη σοβαρών γεωγραφικών, υδατογραφικών και γεωλογικών ερευνών. Η επικουρία τέτοιου είδους επιστημών θα ήταν χρήσιμη, εφόσον η Κωνσταντινούπολη υπέστη αλλεπάλληλες δηώσεις και αλώσεις, φοβερούς σεισμούς, πυρκαγιές και επιδρομές, με αποτέλεσμα όχι μόνο να καταστραφεί ολόκληρη η χώρα αλλά και μνημεία άπειρα να σκεπαστούν από τη γη και να συμβούν διάφορες εκχωματώσεις και επιχωματώσεις.²⁰

2. Κωνσταντινούπολη: μια ξεχωριστή πόλη με ιδιαίτερη αποστολή

Ένα άλλο ζήτημα που συναντάται στα κείμενα του 19^{ου} αι. για την Κωνσταντινούπολη είναι η θέση που αυτή κατείχε στο Βυζαντινό κράτος και η σχέση της με τις επαρχίες της αυτοκρατορίας. Αρκετοί επίσης επιχειρούν μια σύγκριση με την παλαιά πρωτεύουσα του ρωμαϊκού κράτους, Ρώμη. Ο Σταύρος Βουτυράς παρατηρεί ότι ο ιδρυτής της θέλησε η νέα Ρώμη να μην υστερεί σε τίποτε από την παλαιά, γι' αυτό και προικίστηκε με όλα τα μνημεία που στόλιζαν την αντίζήλό της. Χτίστηκαν και σ' αυτήν Καπιτώλιο, Φόρος, τα ανάκτορα ως Αυγουσταίο, αμφιθέατρο, θέατρα, βαλάνειά, κινστέρνες και στοές ενώ για επιπλέον διακόσμηση, και επειδή πολλά εθνικά μνημεία είχαν μεταβληθεί σε εκκλησίες, μεταφέρθηκαν από την Ελλάδα πολλά ωραία αγάλματα και εθνικά είδωλα για να στολίσουν τις δημόσιες πλατείες της. Πολλοί ιστορικοί κατηγορήσαν τον Κωνσταντίνο ότι με τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Κωνσταντινούπολη συνέβα-

20. Γ. Π. Βεγλερής, 'Η Κωνσταντινούπολις και τα περίξ αυτής (αρχαιολογικά μελέται)', *Παρνασσός*, τόμ. 14, (1892), σσ. 677-678.

λε στο να επέλθει η άλωση της Ρώμης από τους βαρβάρους και η πτώση της Δύσης. Ο Βουτυράς συμφωνεί με τον Chateaubriand, ο οποίος είχε απαντήσει σ' αυτές τις κατηγορίες πως καθόλου δεν είναι βέβαιο αν η Ρώμη θα κατόρθωνε να αποκρούσει τον Αλάρικο ακόμη κι αν εξακολουθούσε να είναι αυτή η πρωτεύουσα: τουλάχιστον η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης προσέφερε στο κράτος χίλια χρόνια ζωής επιπλέον, διασώζοντας μ' αυτόν τον τρόπο τα λείψανα του πολιτισμού.²¹ Κρατώντας τις αποστάσεις του από το Βυζάντιο, ο Gregorovius ισχυρίζεται ότι κάθε Ρωμαίος, αν επισκεπτόταν την αγέρωχη Κωνσταντινούπολη, την πιο ωραία πόλη της υψηλίου κατά τη γνώμη των Ελλήνων, θα μειδίουσε μπροστά στην προσπάθεια δουλικής απομίμησης της Ρώμης, επειδή τα τεράστια κτίρια με τα οποία η Κωνσταντινούπολη στολίστηκε ήταν μεγαλοπρεπείς αλλά ψυχρές οικοδομές που δεν είχαν χαρακτήρα ιστορικό και μνημειακό και στερούσαν το υψηλό κάλλος των κτιρίων της Ρώμης από τα χρόνια του Αυγούστου, του Τραϊανού και των άλλων αυτοκρατόρων. Ο Gregorovius αναγνωρίζει πάντως ότι τα μειονεκτήματα αυτά ισοσταθμίζονταν από την απaráμιλλη θέση της Κωνσταντινούπολης και από την καθημερινά αυξανόμενη ανάπτυξη του πλούτου και του πολιτικού μεγαλείου που επρόκειτο να καταστήσει τη νέα πόλη κυρίαρχη στον ελληνορωμαϊκό κόσμο.²² Ο Henri Houssaye, άλλος ξένος συγγραφέας του οποίου το έργο γνωρίζουμε από μετάφραση, γράφει ότι η Κωνσταντινούπολη υπερείχε της Ρώμης ως προς την έκταση, τη διακόσμηση και τον πληθυσμό: όσο πολυάνθρωπη και αν υπήρξε η Ρώμη, είχε και η Κωνσταντινούπολη μεγάλο ντόπιο πληθυσμό αλλά και σημαντικό αριθμό ξένων, διότι όλος ο κόσμος συνέρρεε στο Βυζάντιο από την Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική, ναύτες, έμποροι, μισθοφόροι, χειρώναντες, ικέτες, περίεργοι, διάφοροι εθνικοί τύποι με κάθε είδους ενδυμασία.²³ Τέλος ο Παπαρρηγόπουλος γράφει ότι η Κωνσταντινούπολη διέφερε από τη Ρώμη μόνο ως προς το ότι έγινε η χριστιανική πρωτεύουσα του ρωμαϊκού κράτους, πράγμα που ήταν αρκετό για να αποβεί μετά από λίγο επίσης ελληνική, όπως είχε συμβεί άλλοτε και στα βασίλεια των διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου, με τη διαφορά ότι εκεί ο ελληνισμός των πόλεων Αλεξάνδρειας, Αντιόχειας, Νικομήδειας, Αμάστριδος, Ευσέβειας είχε διαδοθεί στις χώρες τους ενώ εδώ ο ελληνισμός των γύρω χωρών διαδόθηκε και στην Κωνσταντινούπολη.²⁴

21. Σταύρου Ι. Βουτυρά, 'Αι ηθικαί κατακτήσεις της παρηκμασθείας Ελλάδος', *Χρόνος Επετηρίς Νεολόγου*, τόμ. Ζ', (1872), σσ. 18-19.

22. Ferdinand Gregorovius, 'Αθηναίς', *Εστία*, τόμ.13, (1882), σ. 291.

23. Henri Houssaye (Ερρίκος Ουσσαί), 'Θεοδώρα', *Παρηγοσία*, τόμ. 13, (1890), σσ. 634-635.

24. Κ. Παπαρρηγόπουλου, *Επίλογος της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, εν Αθήναις, 1877, σσ. 116-117.

Παίρνοντας αφορμή από τη γνώμη του Brunet de Presle ότι όλη η ζωή του Βυζαντινού κράτους είχε συμπυκνωθεί στην Κωνσταντινούπολη, της οποίας οι κάτοικοι λίγο ενδιαφέρονταν για την τύχη των επαρχιών και ιδίως των περιοχών όπου παλιά άκμαζε ο ελληνισμός, ο Παπαρρηγόπουλος θεωρεί ότι κύρια αιτία αυτής της πλάνης υπήρξε το ότι οι δυτικοί ιστορικοί δεν μελέτησαν και δεν εκτίμησαν όπως έπρεπε τα σχετικά με την ελληνική μεσαιωνική ιστορία. Ως αποδείξεις για την πραγματική φροντίδα του Βυζαντίου για τις επαρχίες του, υπενθυμίζει τους πολέμους που έγιναν κατά καιρούς εναντίον των Σλάβων, των Βουλγάρων και των Αράβων για την προφύλαξη των χωρών του Ίστρου, των νησιών και της Μικράς Ασίας. Ειδικά για τις περιοχές που υπήρξαν κοιτίδα του ελληνισμού βεβαιώνει ότι πολλές φορές αυτές ανακουφίστηκαν από τη στρατιωτική υπηρεσία, ενώ τέσσερις βασίλισσες που κατάγονταν από αυτές ανέβηκαν στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Υπενθυμίζει ακόμη ότι ο Βασίλειος Β' Βουλγαροκτόνος, πριν τελέσει το θρίαμβό του στην Πόλη μετά τις νίκες του κατά των Βουλγάρων στην Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα, τη Θεσσαλία και την Ήπειρο διένυσε μακρύ δρόμο, με όλο το στρατό του, για να τιμήσει πρώτα τον Παρθενώνα. Ειδικά η Αθήνα λάβαινε συχνά διοικητικά και δικαστικά προνόμια, περισσότερο από κάθε άλλη πόλη, ενώ η Κόρινθος, η Πάτρα, η Θήβα, η Θεσσαλονίκη και πλήθος άλλων πόλεων άκμασαν εμπορικά και πολιτισμικά κατά τα βυζαντινά χρόνια. Τέλος, το φαινόμενο της εικονομαχίας του 8^{ου} αι., που θεωρείται από τον ιστορικό ως μεγάλη προσπάθεια κοινωνικής, θρησκευτικής και πολιτικής μεταρρύθμισης, υποκινήθηκε πρώτα από τη Μικρά Ασία.²⁵ Ο Παπαρρηγόπουλος παραδέχεται πάντως πως η Κωνσταντινούπολη μπορούσε μόνη της να κρατήσει το Βυζαντινό κράτος πολιτικά και οικονομικά, πράγμα που αποδείχτηκε στις δύσκολες περιόδους που πέρασε το Βυζάντιο, τόσο μετά την επανάκτησή του από τους Παλαιολόγους το 1261, όσο και τις μέρες πριν την άλωση του 1453, όταν το μεγαλύτερο μέρος των επαρχιών του ήταν υπό κατοχή.²⁶

Στην πραγματικότητα το Βυζαντινό κράτος μπόρεσε να αντέξει πάνω από χίλια χρόνια επειδή η Κωνσταντινούπολη ανταποκρίθηκε στη φυσική της αποστολή να ηγηθεί στην ανατολή και να συσπειρώσει σε ένα κράτος τις διεσπαρμένες γύρω από το Βόσπορο, τον Ελλήσποντο και το Αιγαίο πέλαγος δυνάμεις του ελληνισμού αναλαμβάνοντας την ανάπλάσή τους κατά τους μέσους χρόνους, τονίζει ο Παπαρρηγόπουλος. Οτιδήποτε γινόταν με σκοπό την ανόρθωση της αρχαίας κατάστασης των πραγμάτων ματαιωνόταν επειδή ήταν αντίθετο στις νέες ιστορικές ανάγκες. Ο ελληνικός χαρακτήρας του ανατολικού κράτους όμως πα-

25. Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου *Προλεγόμενα* (επιμέλεια Κ. Θ. Δημαρά), εκδ. Ερμής, Αθήνα 1970, σσ. 49-50. (από εισαγωγή μαθήματος του 1878 που κυκλοφόρησε και ως ανάπτυγο από το περ. *Παρηλασίες*).

26. *Ι.Ε.Ε.*, ό.π., τόμ. Ε', σσ. 100α'-101α', 300α'-301α'.

ρέμεινε αναλλοίωτος.²⁷ Έτσι η Κωνσταντινούπολη αποτέλεσε το ασφαλές άσυλο των παραδόσεων των ελληνικών χωρών από τη μια και του πνεύματος του νέου θρησκευτικού και κοινωνικού βίου που είχε εμφανιστεί στις ανατολικές χώρες ως ουσία του χριστιανισμού από την άλλη. Η ανάμιξη και η συγχώνευση των στοιχείων αυτών δημιούργησε τον μεσαιωνικό ελληνισμό και προετοίμασε τη διάπλαση του νεότερου ελληνισμού:

«...Εκείθεν εξήρχοντο τα τάγματα και οι στόλοι δι' ών ή απεκρούοντο ή υπετάσσοντο οι πλημμυρούντες πολλάκις την χώραν πολέμοι· εκείθεν εξεδίδοντο οι θρησκευτικοί και πολιτικοί νόμοι, οίτινες ερρῦθμιζον την τύχην του εν Ευρώπη και εν ανατολή Ελληνισμού· εκείθεν επήγαγεν ο διανοητικός αυτού βίος. Αλλ' η Κωνσταντινούπολις έσωσε μεν το Ελληνικόν έθνος εκ της πανωλεθρίας υψ' ής ηπειλείτο εν τη 4 εκατονταετηρίδι· δεν εδυνήθη όμως να απαλλάξη αυτό από πολλών ακρωτηριασμών και αλλοιώσεων...».²⁸

Με τον ίδιο τρόπο, δηλαδή ως ιδανικό που υψώνεται πάνω από τα ανθρώπινα μέτρα και που έχει ένα ιδιαίτερο πεπρωμένο και μία θεία αποστολή, μια συγκεκριμένη εντολή να εκτελέσει στο παρόν και στο μέλλον, αντιμετωπίζουν την Κωνσταντινούπολη και οι υπόλοιποι συγγραφείς, όταν αναφέρονται στην πόλη του Βοσπόρου. Ο Παύλος Λάμπρος την ονομάζει 'μέγα εμπορείον της Ανατολής, πόλη του πλούτου και των απολαύσεων'²⁹. Ο Σπυρίδων Λάμπρος 'πλουσιωτάτη, πολυανθρωποτάτη και μεγαλοπρεπεστάτη των πρωτευουσών του ευρωπαϊκού κόσμου των μέσων αιώνων', μεγάλη αγορά της Ανατολής και της Δύσης, στην οποία πάντοτε συνέρεε άφθονος πλούτος και όπου έσπευδαν να εγκαταστήσουν τα εμπορικά πρακτορεία τους η Αμάλφη, η Βενετία, η Γένουα, η Πίσσα, οι εμπορικά και ναυτικά ανεπτυγμένες πόλεις της Ιταλίας.³⁰ Ο Νικόλαος Δραγούμης αναρωτιέται ποιος, ακόμα και βάρβαρος, μπορεί να δει τη βασίλισσα των πόλεων χωρίς να αισθανθεί την καρδιά του να συγκινείται βαθιά και το φρόνημά του να ανυψώνεται.³¹ Άρθρο του 1884 που δημοσιεύεται στο περιοδικό *Κυνέλη* χαρακτηρίζει την Κωνσταντινούπολη επίγειο παράδεισο του κόσμου και μία από τις μεγαλύτερες ιστορικές πόλεις της υφγλίου, βεβαιώνοντας ότι υπήρξε, μέχρι την άλωση του 1453, ένα από τα μεγαλύτερα κέντρα που αναφέρει η ανθρώπινη ιστορία μαζί με την Αθήνα, τη Ρώμη και τα Ιεροσόλυμα. Καμία άλλη πόλη δεν συγκέντρωσε επάνω της τόσο μεγαλείο και δόξα του παρελθόντος μαζί με τό-

27. *Επίλογος της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, σσ. 124-125.

28. ό.π., σ. 130.

29. Παύλου Λάμπρου, 'Ανέκδοτα νομίσματα, κοπέντα εν Πέραν υπό της αντόθι αποικίας των Γενουησίων', *Αθήναιον*, τόμ. Α', (1872), σ. 113.

30. Σπυρίδωνος Λάμπρου, 'Επισκόπησις ελληνικής ιστορίας', *Βασική Βιβλιοθήκη*, 36, ('Νεοελληνική Ιστοριογραφία, Α"), σ. 245.

31. Νικολάου Δραγούμη, 'Μία σελίς της ελληνικής ιστορίας', *Εστία*, τόμ. Γ', (1877), σ. 298.

σους πόθους και προσδοκίες για το μέλλον, καμία άλλη πόλη δεν είχε ιερότερη αποστολή κατά το παρελθόν και δεν ανέλαβε υψηλότερη για το μέλλον. Η Κωνσταντινούπολη υπήρξε η συνέχεια της Αθήνας, η διάδοχος και κληρονόμος της Ρώμης, το προπύργιο και η πρώτη εστία του χριστιανισμού. Εάν δεν αναλάμβανε η Κωνσταντινούπολη επανειλημμένα να εμποδίσει και να αναχαιτίσει την ορμή των βαρβαρικών επιθέσεων είναι άγνωστο ποια όψη θα είχε σήμερα η Ευρώπη και ο κόσμος. Η Κωνσταντινούπολη, μέσα στην εποχή της γενικής αμάθειας και της σχεδόν ημιβάρβαρης και άγριας κατάστασης της Ευρώπης αποτέλεσε την πρωτεύουσα του πολιτισμού Ανατολής και Δύσης, χρησίμευσε ως άλλη αποθήκη των ανθρώπινων γνώσεων και του πολιτισμού του αρχαίου κόσμου και ακόμα και με την πτώση της ωφέλησε την ανθρωπότητα διότι μεταλαμπάδευσε τις επιστήμες και τις τέχνες, τα γράμματα και τον πολιτισμό στην Ευρώπη που αναγεννήθηκε. Ο ελάχιστος φόρος ευγνωμοσύνης προς τη χριστιανική Ελλάδα του φωτός και του πάθους, προς την μητέρα αυτή κάθε μάθησης και κάθε επιστήμης θα ήταν, εκ μέρους της Ευρώπης, η εκδίωξη του βάρβαρου δυνάστη και η αναστήλωση του θρόνου της ελληνικής αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη, υπογραμμίζει το άρθρο αυτό του 1884.³²

Πρόκειται για ένα μεγάλο ζήτημα, αυτό του πολιτικού μέλλοντος της Κωνσταντινούπολης, το οποίο αντικατοπτρίζεται στα κείμενα του δεύτερου μισού του 19^{ου} αι. Καθώς η Οθωμανική αυτοκρατορία φαίνεται ανήμπορη να κρατήσει την Πόλη δίχως εξωτερική συναίνεση, με τη Μεγάλη Ιδέα να έχει φουντώσει και να δονεί το ελληνικό έθνος που ασφυκτιά στα περιορισμένα σύνορά του οραματιζόμενο την Κωνσταντινούπολη και πάλι ορθόδοξη και ελληνική, με τον πανσλαβισμό να δίνει τη μάχη του με τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου το 1878 και τις άλλες Μεγάλες Δυνάμεις να παίζουν η καθεμιά το δικό της παιχνίδι, η αγωνία εντείνεται και επηρεάζει την εσωτερική και την εξωτερική πολιτική του Ελληνικού Κράτους. Ο Κωνσταντίνος Φρεαρίτης σε απόσπασμα μελέτης του στην Πανδώρα το 1863 προτρέπει την Πόλη να εξεγερθεί και ντυμένη την παλιά της ισχύ και δόξα να αναστηθεί:

«...ὡ η ἐκ χειρός κυρίον το του θυμού πιούσα ποτήριον, ὡ η πολύγονος καὶ βύσσαν καὶ πορφύραν ημφιεσμένη βασιλείον, πικρά δ' ἀρτίως καὶ αυχηρὰ, καὶ πολλῶν κακῶν κληρούχος, καὶ τέκνων των γνησίων χατίζουσα, πότε θεόθεν ἐνωτίση, ἐξεγείρουν, ἀνάστηθι ἡ πιούσα το ποτήριον του θυμού μου καὶ το κόνδυ της πτώσεως, ἐνδυσαι τὴν ισχύν σου, ἐνδυσαι τὴν δόξαν σου, ἐκτίναξαι σὸν χονν καὶ ἀνάστηθι !»³³

32. Φ. Καρρέρ, 'Παράπτωμα και τιμωρία', *Κυψέλη*, έτος Α', (1884), σσ. 177-179.

33. Κωνσταντίνου Φρεαρίτου, 'Απόσπασμα εκ του ανεκδότου συγγράμματος *Περί-πλους Μακεδονίας και Ελλάσσονος Ασίας μετά των ταύτη προσκειμένων μεγαλονησών*', *Πανδώρα*, τόμ. 14, (1863), σσ. 81-82.

Ο Φρεαρίτης παρατηρεί επιπλέον ότι οι μοναχοί βεβαιώνουν πως από την κορυφή του Άθω όταν κάνει καλό καιρό φαίνεται το Βυζάντιο, πράγμα που ο ίδιος θεωρεί υπερβολικό, όχι τόσο λόγω της απόστασης όσο εξαιτίας της χαμηλής θέσης της Κωνσταντινούπολης.³⁴ Αντιθέτως το 1866, όταν με κυβερνητική απόφαση έγινε η υποταγή και η προσάρτηση στην εκκλησιαστική διοίκηση του ελληνικού βασιλείου της Επτανήσιακής εκκλησίας, η οποία εξαρτιόταν μέχρι τότε από τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και κάτω από την αιγίδα της είχε αναδείξει πολλούς θαυμαστούς, σε αρετή και σοφία, λειτουργούς και κήρυκες του λόγου της αλήθειας, η Πανδώρα δημοσιεύει λόγια πικρίας:

«...ουδείς πλέον ημών σκιρτά, ουδ' αισθάνεται αναπτερούμενον το φρόνημα βλέπων ότι η Κωνσταντινούπολις αμιλλάται κατά τον υπέρ της παιδείας ζήλον προς τας Αθήνας, και ουδείς πλέον ημών εύχεται ίνα ιδη και αύθις αυτήν πρωταγωνιστούσαν εν Ανατολή κατά τον πολιτισμόν, ως και μέχρι τον 1821 έτους».³⁵

Το 1877, χρονιά κρίσιμη λόγω των γεγονότων που θα οδηγούσαν στη Μεγάλη Βουλγαρία της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου, ο Ούγγρος δημοσιογράφος K. Nemenyi σε κείμενό του στην *Εστία* παρατηρεί ότι οι Έλληνες είναι οι πιο ευφυείς και πολιτισμένοι από τους λαούς της ανατολής και πως σε έναν τέτοιο λαό συγχωρούνται οι κενοδοξίες και οι μεγάλες αξιώσεις. Οι Έλληνες ελπίζουν ότι μια μέρα θα μπουν στην Κωνσταντινούπολη. Ο Nemenyi αγνοεί, όπως λέει, εάν θα εκπληρωθεί αυτός ο πόθος, πιστεύει όμως ότι κανένας λαός δεν έχει σπουδαιότερους λόγους να μισεί τη Ρωσία όσο ο ελληνικός, γιατί οι Ρώσοι προσέβαλαν την εθνική του υπερηφάνεια, τις θρησκευτικές παραδόσεις και τα πολιτικά του συμφέροντα.³⁶ Την ίδια χρονιά ο Αντώνης Μηλιαράκης, με την αφορμή ενός παράξενου χωρίου που διάβασε σε σύγγραμμα του Henri Thiers³⁷, ερευνώντας κατά πόσον υπήρχε παράδοση στους Σέρβους ότι κάποτε θα αναστήσουν την αυτοκρατορία του Στέφανου Δουσάν με καθέδρα τον Βόσπορο και κάτω από το όνομα Τσαριγράδ,³⁸ δημοσιεύει στην *Εστία* το άρθρο του 'Περί του σλαυονικού

34. 6.π., σ. 82.

35. 'Ιστορικά διαγωνίσματα', Πανδώρα, τόμ. 17, (1866), σ. 54.

36. K. Nemenyi, 'Από Κωνσταντινουπόλεως εις Αθήνας', *Εστία*, τόμ. Γ', (1877), σ. 154.

37. Henri Thiers, *Περί Σερβίας, περί του παρελθόντος αυτής και του μέλλοντος*, 1876. Το χωρίο όμως χρησιμοποιήθηκε από το σύγγραμμα του Ed. Laboulaye *Σύγχρονοι μελέται περί Γερμανίας και των σλαυικών χωρών*, 1856.

38. Το χωρίο έλεγε: 'Ο Σέρβος...ανατραφείς υπό των πατριωτικών ασμάτων, εμεγαλύνθη εν τη ιδέα ότι ημέραν τινά θ' αναστήση την αυτοκρατορίαν του Στεφάνου Δουσάν, ής γνωρίζει ποία έσεται η καθέδρα, - ο Βόσπορος. Ο Σέρβος δεν γνωρίζει το όνομα Κωνσταντινούπολις, διότι τούτο είναι όνομα πόλεως ελληνικής, δεν γνωρίζει ωσαύτως το όνομα Σταμπούλ, διότι τούτο είναι όνομα πόλεως τουρκικής. Το Βυζάντιον υπ' αυτού καλείται Τσαρι-

ονόματος της Κωνσταντινουπόλεως³⁹. Εκεί παραθέτοντας ως ιστορική απόδειξη σημείωση του K. L. Leger στη *Revue Géographique* καταλήγει ότι αντικείμενο της έρευνας δεν είναι εάν η Κωνσταντινούπολη υπήρξε ή εξακολουθεί να είναι το αντικείμενο της μοσχοβίτικης φιλοδοξίας αλλά η προέλευση του ονόματος Τσαριγράδ που είναι μάλλον βυζαντινή:

«...Ον μόνον εν τη αρχαία ρωσική, αλλά και εν τη σλανονική, τη σερβική, τη βουλγαρική γλώσση η Κωνσταντινούπολις εκλήθη και καλείται έτι και νυν Τσαργράδ ή μάλλον Τσαριγράδ, πόλις αυτοκρατορική. Το όνομα τούτο εδόθη αυτή υπό των Σλαύων της ελληνικής αυτοκρατορίας πριν ή έτι το Βυζαντινόν κράτος συνάψη σχέσεις προς τους Ρώσους...»

Το όνομα Τσαριγράδ δεν είναι λοιπόν ποσώς ρωσικόν...Εν τη αρχαία ρωσική το όνομα τσάρι δεν σημαίνει τους ηγεμόνας ρώσους, διότι ούτοι απλώς εκαλούντο κιάζ· δια του τσάρι εννοούντο τουναντίον οι Έλληνες αυτοκράτορες της Κωνσταντινουπόλεως...Το όνομα λοιπόν Τσαριγράδ ουδέν αποδεικνύει υπέρ ή κατά των προθέσεων της Ρωσσίας». ⁴⁰

Το 1877 επίσης ο Παπαρηγόπουλος στον *Επίλογο της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* εκθέτει τις απόψεις του για την Κωνσταντινούπολη και το μέλλον του ελληνισμού, βασισμένες ως συνήθως στη λογική, τη βαθιά γνώση των ιστορικών δομών και την πίστη του στην εκπολιτιστική αποστολή του ελληνισμού στην ανατολική Μεσόγειο. Η κατοχή της Κωνσταντινούπολης υπήρξε ανέκαθεν το εμπόδιο στο οποίο προσέκρουσαν όλα τα σχέδια για την ανόρθωση χριστιανικής κυριαρχίας στην Ανατολή. Ούτε οι Βούλγαροι ούτε οι Σέρβοι έχουν, κατά τον ιστορικό, τα προσόντα που απαιτούνται για την εκπλήρωση αυτής της μεγάλης κοσμοϊστορικής εντολής, ούτε τα είχαν ποτέ, όπως μαρτυρά η ιστορία τους. Αν και κατάφεραν να συγκροτήσουν μεγάλα κράτη, οι πρώτοι δύο φορές και οι δεύτεροι μία, ποτέ δεν κατόρθωσαν όμως να καταλάβουν την Κωνσταντινούπολη ή έστω τη Θεσσαλονίκη, για τον απλούστατο λόγο ότι ο κύριος μιας τόσο μεγάλης ναυτικής και εμπορικής πόλης, όπως είναι η Κωνσταντινούπολη, οφείλει να είναι λαός ναυτικός⁴¹. Ούτε οι Βούλγαροι ούτε οι Σέρβοι επέδειξαν ποτέ τέτοια κλίση, ενώ από όλα τα έθνη της ανατολής το μόνο που από την ιστορία του και τα στοιχεία που το χαρακτηρίζουν είναι προορισμένο να κυριαρχήσει είναι το ελληνικό. Αρκητή απόδειξη γι' αυτό είναι η Βυζαντινή αυτοκρατορία των 1200

γράδ, η πόλις των Τσάρων, η πρωτεύουσα της Σερβίας, η έδρα του αυτοκράτορος της Σερβίας».

39. Αντωνίου Μηλιαράκη, 'Φιλολογικά και Ιστορικά περίεργα - Περί του σλανονικού ονόματος της Κωνσταντινουπόλεως', *Εστία*, τόμ. Δ', (1877), σσ. 574-575.

40. K. L. Leger, *Revue Géographique*, 8^ο φυλ., 1877, σ. 155.

41. Βλ. και Διονυσίου Ζακυθηνού, 'Η Κωνσταντινούπολις του Έθνους', *Νέα Εστία*, τεύχος 1086, σελ. 1-14.

ετών, η οποία έπεσε όχι επειδή καταβλήθηκε από τους Τούρκους αλλά από την ίδια τη δυτική Ευρώπη που εάν μπορούσε να προκαθορίσει τις ζημιές που επρόκειτο να υποστεί και την αμυχανία που επρόκειτο να δοκιμάσει δεν θα αγωνιζόταν επί διακόσια χρόνια για να πετύχει την πτώση της Κωνσταντινούπολης. Ο Παπαρρηγόπουλος πιστεύει ότι η Ευρώπη αισθάνεται πια την ανάγκη να επανορθώσει το παλιό σφάλμα αλλά φοβάται την έλλειψη ικανών δυνάμεων εκ μέρους της Ελλάδας, για την εκπλήρωση αυτής της δυσχερούς αποστολής. Πράγματι τον 19^ο αι. το ελληνικό έθνος φυλακισμένο μέσα σε μικροσκοπικά όρια αδυνατούσε να παρασκευάσει τις απαιτούμενες δυνάμεις, ενώ οι Τούρκοι δυσκολεύονταν να κρατήσουν την Κωνσταντινούπολη και η Ευρώπη βρισκόταν σε αμυχανία σχετικά με τη διαδοχή, αξιώνοντας ότι ο φυσικός κληρονόμος είναι ανήλικος, χωρίς όμως να πράττει τίποτε σημαντικό για να τον βοηθήσει να ενηλικιωθεί.⁴²

Αργότερα, το 1885, μετά το πραξικόπημα της Βουλγαρίας κατά των αποφάσεων της συνθήκης του Βερολίνου και την εισβολή της στην ανατολική Ρωμυλία, στην *Εστία* δημοσιεύεται ένα διήγημα του Αρ. Κουρτίδη με τίτλο 'Πάππος και έγγονος', όπου ο ηλικιωμένος αγωνιστής Καπετάν Σκιας, γνήσιος πατριώτης, παραπονιέται πως το όραμα της Μεγάλης Ιδέας και της ελληνικής Κωνσταντινούπολης κινδυνεύει να σβήσει, δίνοντας γλαφυρά το πνεύμα της απογοήτευσης από τα τελευταία γεγονότα:

«Όντας βρόντηξε το πρώτο τουφέκι της 'λευθεριάς, παιδί μου, με το πρώτο βόλι που έπεσε μια φωνή ακούσθηκε με λαχτάρα: 'Και 'ς την Πόλι να δώση ο Άγιος ο Θεός!' 'ς ταις κλεισούραις και 'ς ταις σπηλαιάς, όταν κοιμώμασθαν λαβωμένοι, την Πόλι εβλέπαμε 'ς τόνειρό μας, την Πόλι που πέθανε ο Κωνσταντίνος ο Παλαιολόγος για την Πίστι και για την Πατρίδα. Όντας έβαλαν τα σύνορα θαρρόεψαμε πως ήταν έτσι προσωρινά κι απαντέχαμε ώρα με την ώρα να πάμε να λειτουργηθούμε 'ς την Αγιά Σοφιά· ύστερα πήγε ο βασιληάς 'ς τ' Ανάπλι· μα πολλοί καπετανέοι δεν αποφάσιζαν να κτίσουν σπίτι... Τι το θέλομε κ' εδώ κ' εκεί!... έλεγαν· επρόσμεναν να κτίσουν μια για πάντα κοντά 'ς το βασιλικό παλάτι, 'ς το Βυζάντιο...

Για μας τότες ήτανε σιμά η Πόλι μα τώρα σαν νάφυγε απ' τον τόπο της, πήγε μακριά, χάθηκε 'ς την άκρη τ' ουρανού, οι μιναρέδες της σμίξαν με τα σύννεφα... Η Ελλάδα δεν έχει πιά δύναμι να θέλη την Πόλι... εγέρασε η Ελλάδα, και οι γέροι δεν μεγαλόνουν, ζαρόνουν. Η Μεγάλη Ελλάδα της Χάρτας του Ρήγα έμεινε όση την έκαναν τότε, σαν το νάνιο που μνήσκει όσος γεννηθή· μεγάλωσε, θα πης, μια σταλιά· μα τι το όφελος; Το Γένος εστένεψε από παντού, άλλοι παίρνουν απ' εδώ, άλλοι αρπάζουν από κει.... Η Πόλι! Μια

42. Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, *Επίλογος της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, εν Αθήναις, 1877, σσ. 439-440. Βλ. και του ιδίου, 'Αποτελέσματα των περί Ελλάδος συνηκών', *Εστία*, τόμ. Γ', (1877), σσ. 195-196.

φορά ήτανε αρνηστής της Πατρίδας όποιος δεν την συλλογιόντανε· σήμερα παίρνουν για τρελλό όποιον την συλλογιέται. Αχ! Πάει, την έχασαμε... Χάσαμε και την Θράκη, σε λίγο θα χάσουμε και την Μακεδονία· γιατί τον καιρό που κοιμώμασταν εμείς, εξύπνησε ένας άλλος...οι Βούργαροι!...».⁴³

Τη σημασία της Κωνσταντινούπολης εξαιτίας της τοποθεσίας, της ιστορίας και της εκπολιτιστικής αποστολής που μπορεί να αναλάβει στην ανατολή αναγνωρίζουν δύο επιπλέον κείμενα στην *Πανδώρα*, επιφυλάσσοντας στη 'βασιλίδα των πόλεων' ειδική θέση μεταξύ των κρατών. Το 1859 ο Α. D. Mordtmann στην πραγματεία του 'Πολιορκία και άλωσης Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων' ομολογεί ότι η Κωνσταντινούπολη θα πρέπει στο εξής να βρίσκεται κάτω από την αιγίδα του εθνικού ευρωπαϊκού δικαίου, διότι αυτό απαιτεί το συμφέρον της Ευρώπης για να διορθωθεί το σφάλμα που πλήρωσε η ίδια με δεινές συμφορές επί τέσσερις ολόκληρους αιώνες. Ο μεσαίωνας δεν μπόρεσε να κατανοήσει αυτή την αλήθεια επειδή τον εμπόδισαν οι προλήψεις των λαών λόγω της θρησκομανίας και ο πόθος των ηγεμόνων για κατακτήσεις.⁴⁴ Ο Ικέσιος Λάτρης⁴⁵ πάλι το 1864 προτείνει να συσταθεί παγκόσμιο κοινό δικαστήριο, αδέκαστο και ισχυρό, από τους πολιτικούς άνδρες κάθε επικράτειας, φυλής και θρησκείας των δυνάμεων της Ευρώπης, της Ασίας και της Αφρικής, που θα κρίνει τις διαφορές όλων των λαών, όσοι προσέρχονται σ' αυτό, ένα είδος πρώιμου Ο.Η.Ε. Σύμφωνα με τον Λάτρη η καθέδρα του εφικτού και εφετού αυτού δικαστηρίου πουθενά αλλού δεν θα μπορούσε να τοποθετηθεί παρά μόνο στο Βόσπορο, με ειδική σχέση προς τον ελληνισμό, ο οποίος αποτελεί από τη φύση και την ιστορία του ό,τι πιο ισόνομο, φιλόανθρωπο και αγαπητό έχουν γνωρίσει οι λαοί της γης, περισσότερο από κάθε άλλο γένος και θρησκευτικό σύστημα.⁴⁶

3. Βυζαντινή δεισιδαιμονία και Κωνσταντινούπολη

Πολλές από τις άφθονες δεισιδαιμονίες που κυκλοφορούσαν ευρέως στη βυζαντινή κοινωνία και εποχή συνδέθηκαν με την τύχη της περιώνυμης πόλης, της

43. Αρ. Π. Κουρτίδη, 'Πάππος και έγγονος', *Εστία*, τόμ. 20, (1885), σ. 638.

44. Α. D. Mordtmann, 'Πολιορκία και άλωσης Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων εν έτει 1453, κατά τας αρχικάς πηγάς συγγραφείσα', *Πανδώρα*, τόμ. 10, (1859), σ. 59.

45. Ο Ικέσιος Γ. Λάτρης υπήρξε λόγιος και αγωνιστής του 1821. (Σμύρνη 1799 – 1881). Το 1843 εξέδωσε την εφημερίδα *Παναρμόνιον*. Το 1860 δημοσίευσε ανώνυμα φυλλάδιο με τον τίτλο, *Προς τους εν Θράκη και αλλαχού συμπατριώτας, τους καλούντας εαυτούς Βουλγάρους*. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του βρισκόταν στη Σμύρνη, όπου άσκησε τη δημοσιογραφία και δημοσίευσε πολιτικά και αρχαιολογικά άρθρα. Βλ. Papyros Larousse *Britannica*.

46. Ικεσίου Γ. Λάτρη, 'Παγκόσμιον δικαστήριο', *Πανδώρα*, τόμ. 14, (1863), σ. 532.

Κωνσταντινούπολης⁴⁷. Ο Βυζάντιος παραπονεύεται πως πέρα από τις πυρκαγιές που παραμόρφωσαν με διάφορους τρόπους και σε διάφορες εποχές το πρόσωπο της ωραίας αυτής μεγαλούπολης σημαντικό ρόλο έπαιξαν σ' αυτό οι λαϊκές δοξασίες για το μέλλον της. Όλα τα διασωθέντα αγάλματα και ανδρείκελα κατήντησαν την εποχή των τελευταίων γραικορωμαϊκών χρόνων να νομίζονται 'στοιχειώδη της πόλεως φυλακτήρια', κατά τη φράση του Γρηγορά, και ανάλογα με τη διάταξή τους εξαρτιόταν η τύχη της⁴⁸:

« 'Οι δε έχοντες δοκιμήν (λέγει σπουδάζων όχι παίζων ο Κωδινός) των στηλωτικών αποτελεσμάτων (talismans), ευρήσουσι πάντα αλαθήτως'. *Η εν τω Ταύρω στήλη του Αρκαδίου, απομίμημα της εν Ρώμῃ του Τραϊανού, και ο κούφος κίων ο μέγας, και ο Ξηρόλοφος, αντί των ἐπ' αυτοῖς αναγεγλυμμένων ἄβλων του Αυτοκράτορος τούτου και του πατρός του, ενομίζοντο ότι εἶχον ἐγγεγραμμένας τας ιστορίας των ἐσχάτως μελλόντων τη πόλει συμβήσεσθαι και τας αλώσεις.*»⁴⁹

Όσο για τις μέρες πριν από την άλωση του 1453 και ιδίως όσον αφορά στο ζήτημα της έριδας μεταξύ ενωτικών και ανθενωτικών οι Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος⁵⁰ και Παύλος Καλλιγιάς⁵¹ μας παραθέτουν πλήθος περιπτώσεων όπου οι δεισιδαιμονίες τόσο των βυζαντινών όσο και των ξένων προκαλούσαν ταραχές και ανωμαλίες στην πόλη. Διάφοροι χρησμοί και προφητείες εξάλλου επηρέασαν σημαντικά τις επιλογές και τη συμπεριφορά του λαού και κατά τη στιγμή της άλωσης: όταν τα τείχη της Κωνσταντινούπολης κατακτιόνταν από τους κατακτητές μουσουλμάνους, η Αγία Σοφία γέμισε με πλήθος από πιστούς που έτρεμαν: μια αρχαία προφητεία κυκλοφορούσε στο λαό προλέγοντας την εισβολή των Τούρκων στην Κωνσταντινούπολη αλλά και την απώθησή τους, από άγγελο Κυρίου, μέχρι τα βάθη της Περσίας.⁵² Γενική εξάλλου υπήρξε η πεποίθηση, τόσο από τους σύγχρονους με τα γεγονότα όσο και από μεταγενέστερους χρονο-

47. Για τη δημιουργία των θρύλων σχετικά με την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης ως εξαρχής έργο θείας έμπνευσης βλ. και Ελένης Γλυκατζή - Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, (μτφρ. Τούλας Δρακοπούλου), εκδ. Ψυχογιός, 4^η έκδοση, Αθήνα, 1992, σελ. 11-12.

48. Σχετικά με τις απαισιόδοξες προρρήσεις για το πεπρωμένο τέλος της Πόλης και του Βυζαντίου και τη 'δαιμονική' σημασία αγαλμάτων, μνημείων, κίωνων και φόρων της Βασιλευουσας, βλ. Charles Diehl, 'De quelques croyances Byzantines sur la fin de Constantinople', *Byzantinische Zeitschrift*, τόμ. 30, (1929-1930), σελ. 192-196. Βλ. επίσης Ν. Πολίτη, *Παραδόσεις*, τόμ. Β', εν Αθήναις, 1904, σελ. 658 κ.ε.

49. Βλ. Σικαράτου Βυζάντιου, *Κωνσταντινούπολις*, τόμ. Α', 1851, σσ. 8'-ε'.

50. Βλ. Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, *Ι.Ε.Ε.*, ό.π., τόμ. Ε', σσ. 336α'-337α'.

51. Παύλου Καλλιγιά, 'Η εν Φλωρεντία σύνοδος', *Μελέται και Λόγοι*, 1882, σ. 27, 37, 101.

52. Βλ. 'Η Αγία Σοφία της Κωνσταντινουπόλεως' (εκ της *Revue Britannique*), *Χρυσάλλις*, τόμ. Γ', (1865), σσ. 546-547.

γράφους και ιστορικούς, πως η άλωση του 1453 υπήρξε θείκη τιμωρία⁵³. Σε παρουσσία των θρήνων και ποιημάτων που ενέπνευσε η άλωση, ο Σπυρίδων Λάμπρος, εκτός από το *Θρήνο της Κωνσταντινουπόλεως* και το *Θρήνο εις την Ελλάδας καταστροφήν* του Αντωνίου Έπαρχου, κάνει λόγο και για το θρήνο του παπα-Συναδινού, ο οποίος, σα λειτουργός του Ώψιστου, χαρακτήρισε τη συμφορά του γένους ως οργή θείκη, προσθέτοντας πως από το Θεό και μόνο θεωρεί δυνατή την απαλλαγή από τα δεινά.⁵⁴ Ανάμεσα σε πολλούς άλλους νεότερους που ερμήνευσαν με αυτό τον τρόπο την τουρκική κατάκτηση, συνεχίζοντας έτσι την αλυσίδα των δεισιδαιμονιών, ο Egger αναφέρεται στα πλείστα αμαρτήματα των βασιλέων, κατά τις βυζαντινές ημέρες, και στη διαφθορά όλου του ελληνικού λαού που επέσυραν τη θεία δίκη εναντίον του έθνους· η τιμωρία όμως υπερβαίνει το αμάρτημα και ο Τούρκος που την επιβάλλει είναι πολύ σκληρό όργανο της θείας δικαιοσύνης.⁵⁵ Έκτοτε η Τρίτη της 29 Μαΐου 1453 έγινε για το ελληνικό σύμπαν η αποφράδα ημέρα επισημαίνει ο Σπυρίδων Λάμπρος παραθέτοντας τους στίχους του ανώνυμου ποιητή του *Θρήνου της Κωνσταντινουπόλεως*:

«Εκείν' ημέρα σκοτεινή, αστραποκαϋμένη
της Τρίτης της ασβολερής, της μαυρογελασμένης,
της θεοκαρβουνόκαντης, πουμπαρδοχαλασμένης»,⁵⁶

ενώ ο Μάιος, αν και ανοιξιάτικος μήνας, χαρακτήριζε στη συνείδηση του λαού, για αιώνες μετά, ως μήνας καταραμένος. Γράφει σχετικά ο Δημήτριος Βικέλας: «Γνωρίζεις ίσως ότι διαρκούντος του Μαΐου γάμοι δεν τελούνται εν Ελλάδι. ... Λέγεται ότι η συνήθεια αυτή επεκράτησεν από την εποχήν της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως. Η Χριστιανική αυτοκρατορία και ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος κατέπεσαν ομού υπό τα τείχη της την 29^η Μαΐου 1453, έκτοτε δε ήρχισεν η δουλεία. Ο μην Μάιος, ο μην των ρόδων, ο επαγγελλόμενος χαράν και ευτυχίαν, εθεωρήθη έκτοτε ως μην αποφράς, ως θλι-

53. Για την ερμηνεία της ηττοπάθειας και μοιρολατρίας που είχε καταλάβει τους Βυζαντινούς κατά τις τελευταίες ημέρες, καταστάσεις που συνδέονταν με την πεποίθηση πως το Βυζάντιο έπρεπε να πέσει 'δια τας αμαρτίας του', βλ. Ελένης Γλύκατζη – Αρβελέρ, 'Η πνευματική ουτοπία, η μοιρολατρική εσχάτολογία και η πίστη στην ορθοδοξία' στο βιβλίο *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, (μτφρ. Τούλας Δρακοπούλου), ό.π., σελ. 137-147.

54. Σπυρίδωνος Λάμπρου, 'Ανέκδοτος θρήνος επί τη αλώσει της Κωνσταντινουπόλεως', *Εστία*, τόμ. ΚΒ', (1886), σσ. 821-823.

55. 'Επέτειος εορτή των εν Παρισίοις Ακαδημιών' (ανυπόγραφο άρθρο), *Χρυσσαλλίς*, τόμ. Β', (1864), σ. 546.

56. Σπυρίδωνος Λάμπρου, '29 Μαΐου 1454', *Λόγοι και Άρθρα*, ό.π., σσ. 336-337.

βερά ανάμνησις, ως μὴν κατὰ τον οποίον δεν επιτρέπεται χαρά, χαρά δε εἰς τὴν γλώσσαν μας σημαίνει τελετὴν γάμου».⁵⁷

4. Οι θρύλοι μετά την Άλωση της Πόλης

Πάρα πολλές λαϊκές παραδόσεις με κυρίαρχο το μυθώδες στοιχείο αποδεικνύουν τη βαθιά εντύπωση που προξένησε η άλωση της Βασιλεύουσας σ' ολόκληρο τον ελληνικό και ανατολικό κόσμο. Από την επόμενη κιόλας ημέρα ένα μυστηριακό πέπλο, το οποίο δημιούργησε η πίκρα για τη βάρβαρη κατάκτηση, ο θαυμασμός για τη θυσία και τον ηρωισμό των τελευταίων υπερασπιστών και οι εθνικοί πόθοι που πήραν χροιά μεταφυσική, απλώθηκε πάνω στην τραχιά ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας οδηγώντας την στη σφαίρα του θρύλου. Όλα όσα διαδραματίστηκαν την τελευταία στιγμή και όλα όσα απέμειναν απέκτησαν στο μυαλό και την ψυχή των υποδουλων μυθικές διαστάσεις. Πολλές παραδόσεις αφορούν, όπως είναι φυσικό, στην εκκλησία της Αγίας Σοφίας επειδή ο ναός αυτός υπήρξε σύμβολο και εκεί συγκεντρώνονταν οι ιδέες των υποδουλωμένων Ελλήνων για το έθνος⁵⁸. Ο Νικόλαος Πολίτης αναφέρεται στο πλήθος των παραδόσεων σχετικά με την οικοδόμηση του ναού· για τον ευνούχο που δάνεισε χρυσάφι στον βασιλιά και αποδείχτηκε αργότερα πως ήταν άγγελος εξ ουρανού· αλλά και σχετικά με την άλωση, τον άγγελο με τη ρομφαία και την εκδίωξη των Τούρκων στα βάθη της Ασίας⁵⁹. Η ανάμνηση της τρομερής αυτής μέρας ζει ακόμη στις μυστικά επαναλαμβανόμενες παραδόσεις των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης, υπογραμμίζει σχετικό άρθρο στη *Χρυσάλλιδα* το 1865⁶⁰. Μυθώδεις διηγήσεις κυκλοφόρησαν επίσης ανάμεσα στους Τούρκους, όπως είναι φυσικό, μια που τα

57. Δημητρίου Βικέλα, 'Από Νικοπόλεως εἰς Ολυμπίαν – Επιστολαὶ πρὸς φίλον', *Εστία*, τόμ. Κ', (1885), σσ. 811-812.

58. Βλ. και το έργο του Π. Σπυρόπουλου, *Η Αγία Σοφία στην ιστορία και στον θρύλο*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1988. Βλ. επίσης Πρίντζιπα Γιώργη, Λιγνάδη Τάσου, Σολομωνίδου – Μπαλάνου Έλλης, *Για το κτίσιμο της Αγιά – Σοφιάς, το Χρονικό του Γεωργίου Κωνδινού*, Αθήνα, εκδ. Ακρίτας, 1987.

59. Νικολάου Πολίτη, 'Η Αγία Σοφία εν ταις παραδόσει του ελληνικού λαού', *Παρθενών*, τόμ. Γ', (1873), σσ. 2-4. Βλ. και του ίδιου, *Παραδόσεις*, εν Αθήναις, 1909. Μέρος Α', σσ. 19-27, αριθ. 28-43 ('Η Πόλη και η Αγιά-Σοφιά'), Μέρος Β', σσ. 651-691.

60. Μία από αυτές τις παραδόσεις κάνει λόγο για μια ερυθρή κηλίδα πάνω σε κάποια από τις στήλες του ναού, η οποία θεωρήθηκε ως σημάδι της ανάβασης του αίματος που χύθηκε, καθώς πιστεύεται ότι χαράχτηκε από τον ίδιο το Μωάμεθ, ο οποίος μπόρεσε όρθιος, πατώντας επάνω σε σωρό πτωμάτων, να φτάσει αυτό το ύψος με το ματωμένο χέρι του· άλλη παράδοση διηγείται την εξαφάνιση του ιερέα πίσω από μυστηριώδη πύλη και την τελευταία λειτουργία που έμεινε ατελείωτη· σε κάποια από τις επισκευές που έγιναν στο κτίριο πολύ μεταγενέστερα παρατηρήθηκε ότι η πύλη αυτή οδηγούσε σε στενή δίοδο φραγμένη από ερείπια,

γεγονότα της άλωσης του 1453 επηρέασαν εξίσου πολύ και το Οθωμανικό έθνος. Ο Α. D. Mordtmann επισημαίνει ότι το 1846 τυπώθηκε στην Κωνσταντινούπολη βιβλίο επιγραφόμενο Ταρίχ Μουντεχεβατί Εβλιά Τσελεβί, ιστορία δήθεν της Κωνσταντινούπολης και του Βοσπόρου, στην πραγματικότητα όμως συλλογή όλων των μύθων που αναφέρονται σε αυτά. Το βιβλίο κρίνεται ως ιδιαίτερα αξιόλογο, επειδή συμβάλλει στην εξέταση του τρόπου σκέψης των Τούρκων και μάλιστα με μεγάλη ακρίβεια και αξίζει να μεταφραστεί γιατί μπορεί να δώσει μιαν ιδέα για τον εθνικό χαρακτήρα των Τούρκων, καθώς ανάμεσα στα άπειρα ληρήματα βρίσκονται και κάποιες ιστορικές ειδήσεις άξιες λόγου⁶¹.

5. Χρησμοί για την επανάκτηση της Πόλης

Εκείνο που έχει πολύ μεγαλύτερη σημασία ωστόσο εδώ είναι οι κάθε είδους παραδόσεις που κυκλοφόρησαν στον ελληνικό λαό για την αποφράδα ημέρα της άλωσης μεταδιδόμενες από γενιά σε γενιά και οι οποίες αποτυπώθηκαν στα κείμενα των κριτικών του 19^{ου} αι. Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στις παραδόσεις που απέβλεψαν ιδίως στο μέλλον της Κωνσταντινούπολης, του Βοσπόρου, της Αγία – Σοφίας και του ελληνισμού ολόκληρου καθώς, καταλήγοντας σε χρησμολογίες περί επαναφοράς των χαμένων πατρίδων στο ελληνικό κράτος και ιστορικής αποκατάστασης του ελληνισμού, επηρέασαν τον τρόπο σκέψης, τα γραφόμενα και τις επιλογές πολλών γενεών και αποτυπώθηκαν, όπως ήταν άλλωστε αναπόφευκτο, στην ιστορική πορεία του ελληνικού κράτους. Ο Σπυρίδων Λάμπρος γράφει πως ο ελληνικός λαός, ψάλλοντας ακόμη τους δημοτικούς στίχους των σύγχρονων με την άλωση ανθρώπων, διατηρώντας στο μυαλό του τους θρύλους εκείνους, είναι σαν να παρίσταται στην τελευταία λειτουργία και σα να ακούει τα τελευταία σήμαντρα και τους κώδωνες της Αγίας Σοφίας που έκρουαν τον κίνδυνο. Η δημόδης παράδοση και η ποίηση του λαού περιέβαλαν τον τελευταίο μάρτυρα με ένα είδος μυστηριακής αίγλης και την ώρα της πτώσης με μια τραγική περιπάθεια. Η τελευταία λειτουργία έμεινε ατελείωτη. Η εικόνα της Παναγίας δακρύζει και μόνο την παρηγορεί φωνή εξ ουρανού που λέει:

«Σώπασε, κυρά Δέσποινα, μην κλαίγης, μην δακρύζης
πάλε με χρόνους, με καιρούς, πάλε δικά σου είνε»⁶²

της οποίας προφανώς προ πολλού δε γίνονταν χρήση. Βλ. το άρθρο 'Η Αγία Σοφία της Κωνσταντινουπόλεως', Χρυσάλλις, τόμ. Γ', (1865), σ. 547.

61. Α. D. Mordtmann, 'Πολιορκία και άλωση της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων εν έτει 1453, κατά τας αρχικάς πηγάς συγγραφείσα', Πανδώρα, τόμ. Ι', (1859), σσ. 211-212.

62. Ο Νικόλαος Πολίτης προσθέτει ότι με τους στίχους αυτούς αποδεικνύεται πως και

Ποιος δεν θυμάται την παράδοση για την καλόγρια που 'εμαγέρευε ψαράκια 'ς το τηγάνι', συνεχίζει ο Λάμπρος. Στην προτροπή να πάψει το έργο επειδή κυριεύεται η Πόλη αποκρίθηκε:

«Όταν τα ψάρια πεταχθούν και βγουν και ζωντανέψουν
τότε κι ο Τούρκος θε να μπη κ' η Πόλι θα τουρκέψη»

Αλλά εν τούτοις:

«Τα ψάρια πεταχθήκανε, τα ψάρια ζωντανέψαν
κι ο αμηνάς εισέβηκεν απός του καβαλλάρις»⁶³

Ο βασιλιάς όμως δεν πέθανε. Κοιμάται, κοιμάται ύπνον βαθύ και μακραίωνα στο μυστηριώδες σπήλαιο στον πύργο κοντά στη Χρυσόπορτα. Τη σπηλιά κανείς Τούρκος δεν είδε, ούτε γνωρίζει. Το γνωρίζει μόνο η τυφλή πίστη του αλύτρωτου γένους στη νεκρανάσταση του τελευταίου Παλαιολόγου⁶⁴, καταλήγει ο ιστορικός.⁶⁵ Στις τραγικές συνθήκες της άλωσης του 1453 αναφέρεται ο ιστορικός και σε ένα άλλο άρθρο του, 'Επί τη εικοστή πέμπτη Μαρτίου (1902)', όπου και υπερασπίζεται εκείνους που δεν έσπευσαν να βοηθήσουν κατά τις έσχατες στιγμές της Βασιλείουσας επειδή πίστευαν ακράδαντα στους μύθους για την αθανασία και την αιώνια ευτυχία της Πόλης, προσηλωμένοι καθώς ήταν στο Θεό των πατέρων⁶⁶. Αλλά δεν ήταν δυνατόν να κυριευτεί η Πόλη; φαινόταν απίστευτο το ότι θα καταλάμβαναν οι Τούρκοι την Κωνσταντινούπολη και την Αγία Σοφία, τονίζει και πάλι ο Λάμπρος. Οι ίδιοι οι συγγραφείς που δηηγούνται τα της άλωσης προσθέτουν ότι όσοι την ύστατη στιγμή αμύνονταν για την πόλη που θα έπε-

κατά τις στιγμές της πικρότερης δουλείας διατηρούνταν ακμαία η ελπίδα ενός αισιότερου μέλλοντος για το έθνος που εξέφραζε την τόσο αφελή πεποίθησή του στο τέλος του δημοτικού τραγουδιού που αφηγούνταν την άλωση. Βλ. 'Η Αγία Σοφία εν ταις παραδόσεσι του ελληνικού λαού', *Παρθενών*, Γ', (1873), σ. 2.

63. Βλ. Στ. Δ. Ημελλου, 'Η παράδοση για την αναβίωση των τηγανισμένων ψαριών κατά την άλωση της Πόλης', *Λαογραφία*, 34 (1985-1986), σσ. 44-57, 355-360.

64. Για τους θρύλους τους σχετικούς με το τέλος του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου και την προσδοκία για την αφύπνισή του ιδίου και του έθνους βλ. και 'Ανακρίνωσις υπό Νίκου Α. Βέη περί του ιστορημένου χρησμολογίου της Κρατικής Βιβλιοθήκης του Βερολίνου (Codex Graecus fol. 62=297) και του θρύλου του «Μαρμαρωμένου Βασιλιά», εν *Byzantinisch - Neugriechische Jahrbucher*, τόμ. 13 (1937), σελ. 203-244λζ'. Βλ. επίσης Νικολάου Πολίτη, 'Δημώδεις διχασαίαι περί της αποκαταστάσεως του Ελληνικού Έθνους', εν *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τόμ. Α', Αθήναι, 1920, σελ. 14-27, καθώς και του ιδίου, *Παραδόσεις*, τόμ. Α', σελ. 22 κ.ε. Να σημειωθεί πως η μορφή του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου απαντάται ακόμα στη σύγχρονη λογοτεχνία: για τον Μυστρά, τους Παλαιολόγους και τον 'μαρμαρωμένο βασιλιά' βλ. για παράδειγμα το μυθιστόρημα της Νινέττας Βολουδάκη, *Η πύλη του χωρόχρονου*, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα, 2006.

65. Βλ. Σπυρίδωνος Λάμπρου, '29 Μαΐου 1454', *Λόγοι και Άρθρα*, σσ. 336-337. Βλ. και *Εστία* της 29/5/1894.

66. Σπυρίδωνος Λάμπρου, 'Επί τη εικοστή πέμπτη Μαρτίου (1902)', *Λόγοι και Άρθρα*, σσ. 53-56.

φτε μετά από λίγο δεν πίστευαν ότι ήταν δυνατό αυτή να κυριευτεί· πίστευαν ότι θα έμπαιναν οι Τούρκοι στην Πόλη, θα προχωρούσαν, αλλά στην πλατεία του Ταύρου ή, σύμφωνα με άλλους χρονογράφους, όταν επρόκειτο να φτάσουν στον κίονα του Κωνσταντίνου, θα έπαυε η αντίσταση, διότι στον κίονα εκείνο βρισκόταν επαίτης, βασιλιάς λησμονημένος, ο οποίος θα σηκώνοταν, θα έπαιρνε ρομφαία από άγγελο που θα παρουσιαζόταν ξαφνικά και θα έδιωχνε τους εισβολείς Τούρκους καταδιώκοντάς τους μέχρι την πατρίδα του Μωάμεθ, μέχρι το Μονοδένδριο.⁶⁷

Αναφορά σ' αυτόν τον παλαιό χρησμό του Δούκα γίνεται επιπλέον τόσο από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο όσο και από τον Σκαρλάτο Βυζάντιο⁶⁸. Ο ίδιος χρησμός παρουσιάζεται και στο ανυπόγραφο άρθρο της Χρυσαιλίδας του 1865 για την Αγία Σοφία, όπου επαναλαμβάνεται το περιστατικό με τη στήλη του Κωνσταντίνου, τον άγγελο, τη ρομφαία, τον εκλεγμένο αρχηγό του Θεού και την απώθηση των Τούρκων μέχρι την Περσία και περιγράφεται η πλήρωση της Αγίας Σοφίας από 30000 ανθρώπους που έσπευσαν να σωθούν⁶⁹.

Ακόμη κι αν αυτός ο χρησμός δεν εκπληρώθηκε, ακόμη κι αν οι κάτοικοι της τραγικής πόλης ξεγελάστηκαν, αυτό δεν τους εμπόδισε να δώσουν διέξοδο στις ανεκπλήρωτες ελπίδες τους μέσω άλλων παραδόσεων με χρησμολογικό χαρακτήρα. Ιδιαίτερα το πρόσωπο του τελευταίου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ανάχθηκε σε ένα είδος ήρωα που δεν σκοτώθηκε, ούτε εγκατέλειψε το λαό του, μόνο περιμένει την κατάλληλη στιγμή για να εμφανιστεί ξανά και να ηγηθεί του στρατού που παίρνοντας πίσω την αγαπημένη του πόλη⁷⁰. Η ιδέα αυτή εμφανίζεται στα παραμύθια, στα τραγούδια, τους θρήνους που διηγούνται την άλωση. Ο Egger ειρωνεύεται την αφελή ευσέβεια του Γεωργιλά του Ρόδιου επειδή ο σύγχρονος με τα γεγονότα ποιητής δεν ξεκαθαρίζει στους στίχους του εάν ο Κωνσταντίνος Δραγάσης, ο τελευταίος προστάτης της αυτοκρατορίας είναι νεκρός ή ζωντανός· μη βλέποντας ίσως με τα ίδια του τα μάτια την άλωση της αγίας πόλης πιστεύει ακόμη ότι ο Θεός θέλει να σώσει τον Δραγάση, πιθανόν να ελπίζει ότι οι άγγελοι θα κατεβούν από τους ουρανούς για να σώσουν από τη βεβήλωση τα λείψανα των αγίων, σαρκάζει ο Egger. Οι στίχοι του Γεωργιλά πάντως αποτελούν καθαρό παράδειγμα για τη δημιουργία του διηγήματος

67. Του ίδιου, 'Εθνικά ελπίδες και όνειρα', *Λόγοι και Άρθρα*, σσ. 339-340.

68. Βλ. 'Τελευταία εν τη Αγία Σοφία τελετή, 29 Μαΐου 1453' (αποσπάσματα από τα έργα των Σπυρ. Ζαμπέλιου, Κων. Παπαρρηγόπουλου, Σκαρλ. Βυζάντιου), *Εστία*, τόμ. ΙΓ', (1882), σσ. 343-344.

69. 'Η Αγία Σοφία της Κωνσταντινουπόλεως' (εκ της *Revue Britannique*), *Χρυσαιλίδας*, τόμ. Γ', (1865), σ. 546.

70. Βλ. και το έργο του Gustave Schlumberger, *Κωνσταντίνος Παλαιολόγος και η πολιορκία και άλωση της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων τω 1453*, 1914 (Προλογικά Αλέξης Γ.Κ. Σαββίδης, μτφρ. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, 1914), εκδ. Δημιουργία, Αθήνα 1996

που σώζεται ακόμα στην Ανατολή, κατά το οποίο ο Κωνσταντίνος επέζησε μετά την άλωση της πρωτεύουσάς του από τους Τούρκους και περιμένει, κρυμμένος σε κάποιο μυστηριώδες καταγώγιο, την ημέρα της ένδοξης παρουσίας του.⁷¹

Οι παραδόσεις για την επάνοδο στη ζωή ηρώων που πέθαναν ή αγωνίστηκαν έξοχα για την ελευθερία της πατρίδας τους και που ηγάζουν από αρχαιότατους μύθους είναι κοινότατες στους περισσότερους λαούς,⁷² υποστηρίζει σημείωμα της διεύθυνσης του περιοδικού *Εστία* το 1879. Σ' εμάς τους Έλληνες υπάρχει παράδοση για το Μαρμαρωμένο Βασιλιά που βρίσκεται σε κάποια κρύπτη της Αγίας Σοφίας και που θα επανέλθει στη ζωή όταν έρθει η ώρα της γενικής απελευθέρωσης των Ελλήνων.⁷³ Είναι λογικό ότι οι παραδόσεις αυτές που κυκλοφόρησαν αμέσως μετά την άλωση τάραξαν τους Οθωμανούς. Ο Α. D. Mordtmann αναφέρει πως ο Μωάμεθ διεξήγαγε τα πάντα με τη μέγιστη πολιτική σύνεση μετά την άλωση. Με την αναζήτηση του νεκρού, με την αναγνώρισή του από τον πρώτο υπουργό Νοταρά, με την έκθεση της κεφαλής του αυτοκράτορα στο Αυγούστειο και με την επίσημη κήδευση του λειψάνου μόνο σκοπό είχε να καταστήσει πασίγνωστο ότι ο αυτοκράτορας πέθανε σ' αλήθεια και ότι ο ίδιος ήταν ο διάδοχος του θρόνου. Ο Γερμανός ιστορικός θεωρεί ωστόσο αμφίβολη την είδηση που από τους χρονογράφους μόνος ο Δούκας αναφέρει, ότι το κεφάλι του Παλαιολόγου στάλθηκε ως σύμβολο νίκης στην Ασία και πιστεύει περισσότερο ότι μάλλον η κεφαλή δε βγήκε ποτέ από την Κωνσταντινούπολη.⁷⁴ Γράφει και ο Σπυρίδων Λάμπρος:

«Η ιστορία διηγείται αληθώς, ότι ο Κωνσταντίνος έπεσε την ημέραν της αλώσεως παρά την πόλιν του αγίου Ρωμανού και ο νεκρός αυτού έκειτο άταφος και αδιάγνωστος μεταξύ των πεσόντων· τότε δε ο Μωάμεθ διάταξε να ευρεθή τον αυτοκράτορος το πτώμα. Ο δε ηγαπημένος χρονογράφος του Κωνσταντίνου, ο Φραντζής, λέγει, ότι τρεις εκράτουν περί του βασιλέως δι' αδόσεις. Τινές μεν έλεγον, ότι εφονεύθη μαχόμενος ο Κωνσταντίνος, άλλοι διέδιδον, ότι είχε φύγει, και άλλοι επίστευον, ότι ήτο κεκρυμμένος πον εν

71. 'Επέτειος εορτή των εν Παρισίοις Ακαδημιών' (ανυπόγραφο άρθρο), *Χρυσαιίς*, τόμ. Β', (1864), σσ. 546-547.

72. '...ως πολλοί των μύθων παριστάνουσι τους μεγάλους άνδρας μέλλοντας ν' αναστηθώσιν, ως οι Γερμανοί μυθολογούσι περί τον Βαρβαρόσσα, ότι κοιμάται αναμένων καλλίτερον χρόνον, ίνα εμφανισθή και πάλιν, και παραμένει ανξιομένης της γενειάδος αυτού υπό την τράπεζαν την λιθίνην'. Βλ. Σπυρίδωνος Λάμπρου 'Εθνικά ελπίδες και όνειρα', *Λόγοι και Άρθρα*, ό.π., σ. 342.

73. Σημείωμα του Διευθυντή επί του άρθρου 'Προσδοκία ελεύσεως του Σκεντέρμπευ παρά τοις Αλβανόις'. Βλ. *Εστία*, τόμ. Ζ', (1879), σ. 332.

74. Α. D. Mordtmann, 'Πολιορκία και άλωσις της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων εν έτει 1453, κατά τας αρχικάς πηγάς συγγραφείσας', *Πανδώρα*, τόμ. Ι', (1859), σ. 209.

τη πόλει. *Εν τούτοις μαρτυρείται, ότι ο Μωάμεθ διέταξε να εξετασθώσι τα πτώματα, όπως διαγνωσθή ο νεκρός του Κωνσταντίνου. Διενώσθη δ' εκ των ερυθρών βασιλικών πεδίων, άτινα έφερον τους χρυσούς αετούς. Η κεφαλή αυτού προσήχθη κατά τον Δούκαν προς τον Μωάμεθ την ώραν καθ' ήν συνεζήτει μετά του Λουκά Νοταρά... Αλλ' ο ελληνικός λαός δεν πείθεται, ότι απέθανεν ο βασιλεύς. Και δεν δύναται μείν να είπη, ότι έφυγεν, αλλά νεκρόν δεν δύναται να φαντασθή αυτόν.*

*...Κωνσταντίνος ο Παλαιολόγος δια τον ελληνικόν λαόν δεν είχε νεκρός, αλλά κεκρυμμένος, ή μετεμορφώθη εις τον Πτωχολέοντα εκείνον των αρ-
χαιοτέρων μύθων, και αναμένει βελτίονας χρόνους έν' αναστηθή ο μαρμα-
ρωμένος, ο αναμενόμενος βασιλεύς»⁷⁵*

6. Οι χρησμοί και ο διάδοχος Κωνσταντίνος

Η λατρεία προς το πρόσωπο του τελευταίου Παλαιολόγου και η ακράδαντη πίστη πως δεν πέθανε και μια ημέρα θα επιστρέψει βρίσκει την παραλλαγή της στην πρόρρηση πως Κωνσταντίνος ίδρυσε την πρωτεύουσα στην Κωνσταντινούπολη και φώτισε την ανατολική αυτοκρατορία, Κωνσταντίνος την απώλεσε μαζι με τη βασιλεία και Κωνσταντίνος θα την ανακτήσει κατά τους χρησμούς. Αυτή η ιδέα συναντάται σε σύγγραμμα που εκδόθηκε το 1786 στην Πετρούπολη με τίτλο *Περιγραφή του Αιγαίου πελάγους υπό του ιλάρχου της εις Πελοπόννησον εκστρατευσάσης ρωσικής στρατιάς Ματθαίου Κοκοβτζόβ*, πόνημα που αφιερώνεται στην αυτού αυτοκρατορική μεγαλειότητα τον Μεγάλο Δούκα Κωνσταντίνο Παύλοβιτς και παρουσιάζεται μεταφρασμένο στο περιοδικό *Παρηασός* το 1878. Ο συγγραφέας χαιρείται επειδή πιστεύει ότι εκφράζει την προαίσθηση του ελληνικού έθνους ότι θα λάβει την ανεξαρτησία του από τη Ρωσία.⁷⁶ Η ίδια ιδέα,

75. Σπυριδωνός Λάμπρου, 'Εθνικαί ελπίδες και όνειρα', *Λόγοι και Άρθρα*, ό.π., σσ. 341-342.

76. Κ. Α. Παλαιολόγου, 'Διάταγμα Αικατερίνης δι' ου επιβάλλεται εις τους ρώσους ιερείς η εκμάθσις της ελληνικής γλώσσης δια λόγους πολιτικούς', *Παρηασός*, τόμ. Β', (1878), σσ. 463-464. Ανάλογη κίνηση πάντως είχε γίνει και από τη Γαλλία. Ο πρέσβης του Ερρίκου Δ' της Γαλλίας στη Ρώμη Κάρολος Γονζάγγιος, δούκας του Νεβέρ, ισχυριζόταν ότι είχε κληρονομικά δικαιώματα στο βυζαντινό θρόνο ως απόγονος Ανδρόνικου του Γηραιού, κάποτε αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης. Ο Σάβας γράφει ότι οι Έλληνες τον παρότρυναν να επισπεύσει την εμφάνισή του καθώς παραβαλλόταν με τον αναμενόμενο Μεσσία από τους Εβραίους και προσαγορευόταν νέος Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, αλλά ο δούκας του Νεβέρ βέβαια στο τέλος δεν προέβη σε καμία αξιολόγη ενέργεια και οι δυστυχείς Έλληνες μάταια περίμεναν την έλευση του λαμπρού Μεσσία. Βλ. Κ. Ν. Σάθα, 'Λεονάρδος Φιλαράς ο Αθηναίος', *Χρυσάλλις*, τόμ. Γ', (1865), σσ. 98-99.

ότι δηλαδή ένας τρίτος Κωνσταντίνος θα ανακτήσει και πάλι το Βυζάντιο επανέρχεται στη φιλολογική και κριτική κίνηση της εποχής με τη γέννηση του διαδόχου του ελληνικού θρόνου Κωνσταντίνου. Ως παράδειγμα, οι στίχοι από το ποίημα του Παναγιώτη Σούτσου *Γέννησις του διαδόχου Κωνσταντίνου*:

«Κωνσταντίνος ἵδρυσεν
εἰς τὴν βασιλείαν,
Ἄλλος τὴν ἀπώλεσεν
εἰς ἡμέραν μίαν.
Κωνσταντίνος ἑτέρος
ταύτην ἀνακτήσει,
Και τὸ ἰσοζύγιον
τῆς Εὐρώπης στήσει»⁷⁷

Φαίνεται πλέον σχεδόν μοιραίο πως οι εθνικές προσδοκίες και πόθοι θα ενσάρκωνον στο πρόσωπο του διαδόχου του ελληνικού θρόνου. Ο κόσμος τον παρακολουθεί, τα όνειρά τους μεγαλώνουν και ενηλικιώνονται μαζί του. Το 1886 στην *Εβδομάδα* ο Κ. Παπαρρηγόπουλος γράφει πως η δεύτερη βασιλεία των ελληνικών χωρών μετά την ανεξαρτησία τους ευτύχησε να γεννήσει γιο στον οποίο αθρόος ο Ελληνισμός έδωσε το πεπρωμένο όνομα του Κωνσταντίνου.⁷⁸ Το ίδιο έτος, με την αφορμή της ενηλικίωσης του διαδόχου, η *Εστία* υπενθυμίζει πως είχαν πολλοί αιώνες που ο ελληνικός κόσμος δεν χαιρέτησε τέτοιες μέρες:

«... Ο πολυπαθής της ιστορίας λαός καλείται να αισθανθή ἐν των μυστηριωδών εκείνων αισθημάτων, υπό την ζωοποιόν των οποίων ενέργειαν δημιουργείται η εθνική συνείδησις, κρατύνεται η εθνική πίστις προς το παρόν, αποκαλύπτονται εν ἐλπίσιν οι ορίζοντες του μέλλοντος, λαμβάνουσι νέας δυνάμεις οι ισχυροί, και επανακτώσι το απολεσθέν αυτών θάρρος και φρόνημα οι αποθεταρρηγμένοι. Νεαρός βασιλόπαις, οίον από αιώνων προεφήτεον τα σιβύλλεια βιβλία της εθνικής παλιγγενεσίας, οίον τοσάκις επόθησαν και ερρέμβασαν τοσαύται Ελλήνων γενεαί, θέλει προσέλθει αύριον προ του βωμού, δια να ομόση τον όρκον της στρατιωτικής πίστεως προς την πατρίδα. Οποία μυστηριώδης στιγμή εν ταις δέλτοις της εθνικής ιστορίας!... Έλλην βασιλεύς, όν γεννώμενον περιεπτύχθη φως αττικού ουρανού, προσέρχεται, κλίνων το γόνυ προ των εθνικών αντιπροσώπων, να λάβη παρά τον εκ ξανθού γένους πατρός του το εθνικόν ξίφος...

... Ανάβηθι τον ίππον σου, Κωνσταντίνε. Πορεύητι προς το στάδιον εκείνο, εν τω οποίω προώρισται να δοκιμασθή το παρόν και το μέλλον της πατρίδος σου...

77. Βλ. Παρνασσός, τόμ. Β', (1878), σ. 464.

78. Κων. Παπαρρηγόπουλου, 'Κλασικοί και Βυζαντινοί', *Εβδομάς*, τόμ. Γ', φ. 147 της 21/12/1886.

... Τον Έλληνα τούτον προεφήτευσεν η εθνική Σίβυλλα, κατά τας τελευταίας ημέρας της Κωνσταντινουπόλεως»⁷⁹

Έτσι ο νεότερος Κωνσταντίνος συνδέεται με τους χρησμούς των τελευταίων ημερών της Πόλης, γίνεται ο παράκλητος ήρωας της δημοτικής παράδοσης στον οποίο άγγελος εξ ουρανού θα παρέδιδε παρθενικό ξίφος για την αποδίωξη των κατακτητών από τις ακτές του Βοσπόρου⁸⁰. Οι καιροί δεν περιμένουν, αποφαίνεται ο συντάκτης του άρθρου. Οι ελληνικές χώρες εποφθαλμιούνται από γείτονες ή απώτατους λαούς και αν η Ελλάδα δεν διεκδικήσει γρήγορα τα εθνικά της δίκαια, όχι μόνο μέσα από τις περγαμηνές της ιστορίας αλλά κατ' εξοχήν με τη λογική της δύναμής της, θα διαγραφεί αργά ή γρήγορα από τις σελίδες της ιστορικής της ύπαρξης.⁸¹ Ενδεικτικά είναι και τα ποιήματα που αφιερώνονται στο νεαρό Κωνσταντίνο· ο Ιωάννης Κωνσταντινίδης υπενθυμίζει στο διάδοχο ότι ο πραγματικός θρόνος του δε βρίσκεται στην Αθήνα αλλά στην Κωνσταντινούπολη, ενώ μεγάλος στρατός περιμένει απλά από εκείνον το εναρκτήριο κάλεσμα για να κινηθεί.⁸² Ο Κωστής Παλαμάς τον ονομάζει 'κρῖνο του εθνικού ευαγγελισμού', 'στερνό και μαζί πρώτο Κωνσταντίνο' και τονίζει τη δόξα των παλαιών βυζαντινών αυτοκρατόρων που έφεραν το όνομά του. Η θύρα της Μοίρας που περικλείει τα ωραιότερα πλούτη και μένει κλειστή για αιώνες με ένα δικό του λόγο μαγικό θα ανοίξει από μόνη της και μόνο με το άκουσμα του ονόματός του και θα δείξει τους μελλοντικούς καιρούς που θα έρθουν. Οι Σαρακηνοί που όρμησαν από τη Χρυσόπορτα στην Πόλη δεν φαντάστηκαν ποτέ την πρωτινή της δό-

79. 'Επί τη ενηλικίωσει του διαδόχου Κωνσταντίνου' (ανυπόγραφο άρθρο), *Εστία*, τόμ. ΚΒ', (1886), σσ. 754-756.

80. Χαρακτηριστική είναι, από την άποψη αυτή, μια λιθογραφία της εποχής που αναπαριστά την ανάσταση του μαρμαρωμένου βασιλιά, υπό τον τίτλο, 'Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος οδηγεί τον Διάδοχο Κωνσταντίνο στην Κωνσταντινούπολη'. Τη λιθογραφία βλ. εν Γεωργίου Ρούσσου, *Νεώτερη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (1826-1974)*, εκδ. Ελληνικής Μορφωτικής Εστίας, Αθήναι, 1975, τόμ. Ε', σελ. 2-3. Σύμφωνα με τον ιστορικό, πρόκειται για 'το όραμα της ρωμιοσύνης για την απελευθέρωση της Νέας Ρώμης ή το όραμα των Ελλήνων για την ανάκτηση της Πόλεως μέσα σε πλαίσια εθνικά. Από τα τέλη του 19^{ου} αι. η Μεγάλη Ιδέα - πολιτικά, κοινωνικά, συνθηματολογικά - κυριάρχησε στη ζωή του τόπου, ενώ η αρχή του τέλους της τοποθετείται μετά την τραγωδία του 1922', βλ. ό.π., σελ. 4. Να σημειωθεί επίσης ότι στο περ. *Εστία*, το οποίο πρωτοστατεί κατά τα χρόνια αυτά στην προσπάθεια να συνδεθεί το πρόσωπο του διαδόχου με τα εθνικά ιδεώδη, ένα ανώνυμο άρθρο του 1888 περιγράφει τη βαρύτιμη σπάθη που δωρίστηκε στον διάδοχο Κωνσταντίνο από την ολομέλεια των αξιωματικών του Πεζικού, όπου υπηρετούσε ως λοχαγός· σε ταινία από επίχρυσο άργυρο ήταν γραμμένη η φράση 'Έν τούτω νίκα' και το αρχικό γράμμα του ονόματος του διαδόχου 'Κ', η δε λαβή κατέληγε σε δικέφαλο αετό! Βλ. 'Η σπάθη του διαδόχου', *Εστία*, τόμ. ΚΣΤ', (1888), σ. 757.

81. Βλ. *Εστία*, τόμ. ΚΒ', (1886), σσ. 754-756.

82. Ιω. Κωνσταντινίδου, 'Προς τον διάδοχον Κωνσταντίνον' (ποίηση), *Εστία*, τόμ. ΚΒ', (1886), σ. 830.

Ξα που αντιπαραβάλλεται με τα νιάτα του διαδόχου. Ο ποιητής τέλος αναφέρεται στο γνωστό παραμύθι όπου το βασιλόπουλο ήρθε να ξυπνήσει την πεντάμορφη κόρη που καθώς κοιμάται βαριά μένει στη σκλαβιά του δράκοντα για χρόνια.⁸³

Σημαντικό είναι, τέλος, να παρατεθούν δύο ξένες απόψεις επί του θέματος. Έγραφε ο Γεώργιος Περρώ το 1864 στη *Χρυσαιλίδα* πως, αν η Ελλάδα αποκτούσε ποτέ έναν άνδρα γενναιόφρονα και αποφασιστικό, χρηστοήθη και μεγαλεπήβολο, αυτός θα μπορούσε σε κατάλληλο χρόνο να συγκεντρώσει γύρω του όλο το έθνος και με την υποστήριξη των άφθονων βοηθημάτων που οι Έλληνες της αλλοδαπής αφειδώς πάντοτε έστελναν στην Αθήνα, θα μετέβαλε τον ρουν των πραγμάτων στην Ανατολή για χάρη των συμφερόντων της Ελλάδας. Πότε όμως θα γεννιόταν αυτός ο άνδρας; Ο Θεός το γνώριζε, όπως έλεγαν και οι ανατολικοί λαοί. Η Ελλάδα, απ' ότου απελευθερώθηκε από τα νύχια των Τούρκων και έγινε ανεξάρτητη δεν έβγαλε ούτε έναν άνδρα πράγματι έξοχο στο νου και τον χαρακτήρα: αλλά τον άνδρα αυτό, τον οποίο μέχρι τότε δεν είχε γεννήσει, ποιος ξέρει αν δεν τον γεννούσε αύριο;⁸⁴ Εντελώς ξεχωριστό ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι ο διάδοχος Κωνσταντίνος είναι ο πρώτος γεννημένος Έλληνας ηγεμόνας μετά από 400 χρόνια, υπογραμμίζει και η *Εστία* μεταφράζοντας άρθρο από το γερμανικό περιοδικό *Unsere Zeit*. Η γοητεία του ονόματός του θυμίζει στους Έλληνες τον τελευταίο ηγεμόνα, τον λεοντόκαρδο Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, του οποίου το ηρωικό και τραγικό τέλος, κατά την ηρωική υπεράσπιση από μέρους του της Κωνσταντινούπολης, λίγο πριν την κατάπτωση του Βυζαντινού κράτους, απάθανάτισε το τέλος του κράτους που ανατράπηκε με αυτόν τον τρόπο. Βέβαια, οι περισσότεροι εμβριθείς Έλληνες έχουν εγκαταλείψει την ιδέα της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης, υπάρχουν όμως χιλιάδες στη χώρα, οι οποίοι τρέφουν την ενδόμυχη ελπίδα ότι ο μεγαλύτερος γιος του Γεωργίου Α', περιβεβλημένος την αυτοκρατορική πορφύρα, θα τελέσει δοξολογία κάτω από τους θόλους της Αγίας Σοφίας, κατά την εορτή της απελευθέρωσης ολόκληρης της ελληνικής φυλής, καταλήγει ο αλλογενής συντάκτης του άρθρου.⁸⁵

83. Κωστή Παλαμά, 'Εις τον Κωνσταντίνον' (ποίημα), *Εστία*, τόμ. ΚΒ', (1886), σσ. 753-754.

84. Γεωργίου Περρώ, 'Αναμνήσεις περιηγήσεως εν Μικρά Ασία', *Χρυσαιλίδας*, τόμ. Β', (1864), σ. 227.

85. 'Η πρόδοος της νέας Ελλάδος' (εκ του γερμανικού περιοδικού *Unsere Zeit*, μτφρ. Χρ. Π. Κορύλλου), *Εστία*, τόμ. ΚΔ', (1887), σ. 743. Για την Μεγάλη Ιδέα και τη σύνδεσή της με την υπενθύμιση των χρησμών για το μέλλον της Πόλης βλ. επιπλέον τα άρθρα του Σπυρ. Λάμπρου, 'Εθνικά ελπίδες και όνειρα' (1900), *Λόγοι και Άρθρα*, 6.π., σ. 339 και 'Επί τη 25^η Μαρτίου 1904', *Μικταί Σελίδες*, εν Αθήναις, 1905, σσ. 5-6, τα ποιήματα του Α. Ν. Αυξεντιάδου 'Δούλου Έλληνος δέσεις προς την Ευρώπην', *Χρυσαιλίδας*, Β', (1864), σ. 495 και του Λεωνίδα Δ. Τανταλίδη «Η αγδών του Βοσπόρου», *Χρυσαιλίδας*, Α', (1863), σσ. 326-327, τα άρθρα του Κων. Παπαρρηγόπουλου 'Κλασικοί και Βυζαντινοί', *Εβδομάς*, τόμ. Γ', φυλ.

Επιλογή Ειδικής Βιβλιογραφίας

- Αφιέρωμα: «Η Άλωση της Πόλης», ένθετο 'Επτά Ημέρες' της *Καθημερινής*, 28 Μαΐου 2000, επιμέλεια Κωστής Λιόντης, (Ν. Γ. Μοσχονάς, «Πολιτική συνεργασίας με τη Δύση», Π. Γουναρίδης, «Η σύνοδος της Φερράρας – Φλωρεντίας», Κατερίνα Νικολάου, «Οι δημηγορίες Μωάμεθ Β' και Κωνσταντίνου Παλαιολόγου», Βαρβάρα Κουταβά – Δεληβοριά, «Χρονογραφική» αποτύπωση της Άλωσης), Ταξιάρχης Γ. Κόλιας, «Οι ιστορικοί της Άλωσης», Μαρίνος Σαρηγιάννης, «Πώς είδαν οι Οθωμανοί την Άλωση», Κώστας Γ. Τσικνάκης, «Η είδηση της Άλωσης στις ελληνικές περιοχές», Χαράλαμπος Γάσπαρης, «Η είδηση της Άλωσης στην Ευρώπη», Αγγελική Πανοπούλου, «Έλληνες πρόσφυγες μετά την Άλωση», Ειρήνη Χρήστου, «Βυζαντινοί λόγιοι στη Δύση», Φώτης Δημητρακόπουλος, «Αυτός ο τελευταίος Έλληνας!»).
- Βυζαντιος Σκαρλάτος, *Η Κωνσταντινούπολις ή περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική*, τόμ. Α'-Γ' Αθήναι 1851-1869.
- Δημητρακόπουλος Φώτης, *Βυζάντιο και Νεοελληνική Διανόηση στα μέσα του δεκάτου ενάτου αιώνας*, Καστανιώτης, δεύτερη έκδοση, Αθήνα 1999.
- Driault Edouard, *La Grande Idée: La Renaissance de l' Hellenisme*, Paris, Librairie Felix Alcan, 1920.
- Driault, Edouard, *Constantin XII, le heros et martyr basileus*, Paris, Librairie du Recueil Sirey, 1936.
- Ήμελλος Στέφανος Δ., «Το άγγελμα της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως σε τραγούδια της Θράκης», *Επετηρίς Κέντρου Λαογραφίας Ακαδημίας Αθηνών* 24 (1975-1976), σσ. 3-10.
- Ήμελλος Στέφανος Δ., *Θρυλούμενα: για την άλωση και την εθνική αποκατάσταση*, Αθήνα, Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 2002.
- J. Von Hammer - Purgstall, *Constantinopolis und der Bosporos*, 2 τόμοι, Πέστη, 1922.
- Hutton W. H., *Constantinople: The Story of the Old Capital of the Byzantine Empire*, Λονδίνο, 1900.

146 της 14/12/1886 και του Ν. Ι. Σολωμού 'Μονή Βαρνάκωβας', *Εστία*, τόμ. Δ', (1877), σ. 686, όλα χαρακτηριστικά κείμενα της εποχής. Βλ. επίσης Δ. Α. 'Ζακυθινού', 'Ο Σπυρίδων Λάμπρος και η εθνική αποκατάστασις των Ελλήνων', *Παρουσμός*, τόμ. 2, 1960, σελ. 587-601. Για την Μεγάλη Ιδέα βλ. γενικά Driault Edouard, *La Grande Idée: La Renaissance de l' Hellenisme*, Paris, Librairie Felix Alcan, 1920 καθώς και Κ. Θ. Δημαρά., *Περί της Μεγάλης ταύτης Ιδέας*, Αθήνα, 1970.

- Janin R., *Constantinople Byzantine. Developpement urbain et repertoire topographique*, Παρίσι, 1950.
- Κουντουράκη Ελένη, *Το Βυζάντιο στο Νέο Ελληνισμό: Η αποκατάσταση του Βυζαντίου στη σκέψη και στο έργο των νεοελλήνων λογίων μετά τα μέσα του 19ου αιώνα (1860-1900)*. Διδακτορική διατριβή που υποστηρίχτηκε στο Τμήμα Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, 2007.
- Μιχελής Π. Α., *Η Αγία Σοφία*, Αθήνα, 1993.
- Μωραϊτίδου Άλεξάνδρου, *Κωνσταντινούπολις. Με τοῦ Βορηᾶ τὰ κόμματα. Ταξίδια – Περιγραφαί – Εντυπώσεις*. Πρώτη δημοσίευσις, Ἀθήναι 1923, ἀναδημοσίευσις ἐπιμελεία Φ. Α. Δημητρακόπουλου, Ἐκδ. Π. Κυριακίδη, Ἀθήνα 2006.
- Nicoll David, Haldon John F., Turnbull Stephen R., *Η άλωση της Κωνσταντινούπολης: η κατάκτηση του Βυζαντίου από τους Οθωμανούς*, (επιμ. Γκουμέα Παναγιώτα), Αθήνα, Ψυχογιός, 2008.
- Ορφανίδης Νίκος – Δημητρακόπουλος Φώτης (επιμέλεια), *Μνήμη Κωνσταντινουπόλεως*, Σειρά: Ελληνομνημίων 3, περ. Ακτή, Λευκωσία, 2000.
- Πολίτης Νικόλαος, Ἐημῶδεις δοξασίαι περί της αποκαταστάσεως του Ελληνικοῦ Ἔθνους, Λαογραφικά Σύμμεικτα, τόμ. Α', Αθήναι, 1920, σελ. 14-27.
- Πρίντζιπας Γιώργης, Λιγνάδης Τάσος, Σολομωνίδου – Μπαλάνου Ἐλλη, *Για το κτίσιμο της Αγιά – Σοφιάς*, το Χρονικό του Γεωργίου Κωδινού, Αθήνα, εκδ. Ακρίτας, 1987.
- Runciman Steven, *Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης 1453: με 4 χάρτες και 8 εικόνες εκτός κειμένου*, (επιμ. Νίκος Νικολούδης), Αθήνα, Παπαδήμας, 2002.
- Σωφρονιάδης Μιχαήλ, *Η Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων τω 1453: πλήρης περιγραφή του μεγάλου ιστορικού γεγονότος επί τη βάσει των αρχαίων ιστορικών και των νεωτέρων συγγραφέων, μετ' εικόνων*, Αθήνα, Ελεύθερη Σκέψις, 2003.
- Σωτηρίου Γεώργιος Α., *Η Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως: Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα, εκδ. Ιωάννου Σιδέρη, χ.χ.
- Συρόπουλος Παναγιώτης Ι., *Η Αγία Σοφία στην ιστορία και στο θρόλο*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1988.
- Συρόπουλος Παναγιώτης Ι., *Η Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως 29 Μαΐου 1453*, Αθήνα, Καρδαμίτσας, 1991.
- Σταθάκης Χαράλαμπος, *Η Αγία του Θεού Σοφία: το μυστικό φως της μεγάλης Εκκλησίας και το αρχιτεκτονικό του ένδυμα*, Αθήναι, Ινδικτος, 1997.
- Σταύρου Τατιάνα, *Το Ζωντανό Βυζάντιο, Χρόνος – Πνεύμα – Άνθρωποι*, Αθήνα, Αποστολική Διακονία, 1992.
- Τωμαδάκη Νικολάου, *Δούκα – Κριτοβούλου – Σφραντζή – Χαλκοκονδύλη, Πε-*

ρί αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως (1453). Συναγωγή κειμένων, Αθή-
ναι, 1969.

Yiannias John J. (εισαγωγή – επιμέλεια), *Η Βυζαντινή παράδοση μετά την
άλωση της Κωνσταντινούπολης*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1994.

Ζακυθινός Διονύσιος Α., 'Η Κωνσταντινούπολις του Έθνους', *Νέα Εστία*, τευχ.
1086, σελ. 1-14.

Ζακυθινός Διονύσιος Α., *Η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως και η Τουρκοκρα-
τία*, Αθήνα, 1964.

Ζώρα Γ., *Περί την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως*, Αθήναι, 1959.